

С. РУСОВА

ПРОФЕСОР ПЕДАГОГИКИ В УКРАЇНСЬКОМУ ВИЩОМУ

ПЕДАГОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ ІМЕНІ М. ДРАГОМАНОВА В ПРАЗІ

ТЕОРІЯ
І ПРАКТИКА
ДОШКІЛЬНОГО
ВИХОВАННЯ

П Р А Г А

УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ВИДАВНИЧИЙ ФОНД

1 9 2 4

С. РУСОВА

ПРОФЕСОР ПЕДАГОГІКИ В УКРАЇНСЬКОМУ ВИЩОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ ІМЕНІ М. ДРАГОМАНОВА В ПРАЗІ

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА
ДОШКІЛЬНОГО
ВИХОВАННЯ

П Р А Г А

УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ВИДАВНИЧИЙ ФОНД

1 9 2 4

Друкарня «Легіографія»
Прага-Вршовце, Сáмова ул. 665

ВСТУП.

Тепер уже всім відомо, що для виховання дитини, як і для її навчання, конче потрібно знати дитину, розуміти її духові нахили, її темперамент, фізичний склад організму. Не так ще давно навіть свідомі виховничі гадали, що дитина — це тільки молода людина, недокінчений, ще не цілком розвинений образ дорослої людини. Але психологічні дослідження останніх літ упевнили усіх педагогів, що дитина — це зовсім окремий фізичний і духовий організм, довели до утворення цілої окремої науки — Педагогії, що досліджує дитячу душу, до вироблення окремих методів для переведення цього досліджування. Наукові праці переконали педагогів, що кожна дитина дуже відрізняється від дорослої людини, що існують загальні типи дітей і разом з цим — дуже великі різниці межі поодинокими дітьми; і з цією одмінною індивідуальністю дітей треба рахуватися кожному учителю, кожному виховничому. Вже в другій половині ХІХ віку вийшли де-які емпіричні праці, як «Левана» Жан Поля, «Спостереження над розвитком духових здібностей дитини» Тидемана, «Дитина і Світ» Сигізмунда. Багато впливало на ці дослідження загальне оживлення в цей час усяких анатомічних, фізіологічних і взагалі біологічних наук (Дарвін, Вейтц, Вундт). — Багато пролили світла на психологію дітей дослідження дефективних дітей, на що звернено було увагу ще в кінці ХVІІІ віку. Гербартіянець Штруммель дав перше наукове обслідування дефективних дітей. Далі йшли праці Перейри, Сеена й инш. Одночасно лікарі зацікавились дослідями над дітьми, з метою поліпшення санітарно-гігієнічних умов шкільного навчання дітей, які, на думку Ляя, справді занадто шкодили здоровлю учнів. Почали виходити журнали, що в них учені діячі обмінювалися своїми спостереженнями, давали новий науковий матеріал*).

Молодий організм зовсім не те, що дорослий. Він має свої особні анатомічні і фізіологічні ознаки й перш за все він

*) В відомому «Zeitschrift für die Psychologie und Physiologie» в 1897 р. було всього 29 статей про дитячу психологію, а в 1898 вже 106, і що-далі число дослідів все збільшувалося.

одрізняється тим, що усі органи, усі частини тіла в стані росту, розвитку. Так дитина має такі анатомічні ознаки: велика голова (череп) в порівнянні з усім тілом, ніжна окраска шкіри, м'яккість м'язів, рухливий вираз обличчя, блискучі очі, гнучкий кістяк, що ще не цілком закріпився і має тільки хрящі. Що до фізіологічних ознак, то дитина має дуже швидкий пульс; в 6—7 років 72—128 пульсацій в одну хвилину, в 10—11 років 66—128, в 13—14 років 66—114, тоді коли доросла людина має їх 60—90. Нервова система дитини дуже чутлива. Легені малі і з малою силою вигонять із себе повітря. Через свою нервовість і слабкість м'язів дитина легко втомлюється, шкіра її дуже чула до холоду і до болю. Рухи її швидкі, але не досить координовані. Велике значіння для певного знання дитини мають періодичні зважування і вимірювання росту, виносливості м'язів, гостроти почуттів. Діти дуже різняться в залежності від раси, нації, характеру місцевості — гірського, степового і т. и. Масові обслідування над дітьми в Америці виявили, що на рості дитини дуже знати расу, а на швидкості росту знати матеріяльне становище; що дівчата до 19 літ ростуть швидче за хлопців, а пізніш хлопці переганяють дівчат. Деякі вчені визнають два певних періоди прискореного росту: від 5 до 7 літ і від 11 до 15. Вступ до школи завше затримує розвиток дитини. Часполової зрілості теж дуже помітно відбивається на фізичному і на психологічному розвитку хлопців і дівчат 14—17 літ. Взагалі в нормальному розвитку дітей помічається певна періодичність, і кожний період відрізняється своєю вагою, певною силою м'язів і неоднаковою працездатністю. Колишня педагогіка була цілком теоретична, сучасна навпаки — вся ґрунтується на живих спостереженнях, на експериментах над дітьми. Навіть старі видатні педагоґи, як Фребель, Песталоці робили помилки, не знаючи дитячої психології. Сучасна експериментальна педагогіка своїми практичними висновками допомагає кожному виховничому свідомо вживати того чи іншого методу виховання. Це дає йому де-яку самостійність: він уже не невільник тих чи інших приписів начальства або теоретичних вказівок тої чи другої педагогічної книжки — він має перед собою живий колектив учнів, яких він знає і знає, як керувати їхніми духовими силами. Учні теж не були так незалежні і самостійні у виявленні своїх думок, як нині.

Щоб зрозуміти дитину, вживають різних способів—спостереження, експеримент, щоденники, анкети, власні спомини про своє дитинство, типи дітей в творах видатних письменників. Кожний емпіричний дослід перш за все ґрунтується на спостереженні. Для наукової праці спостереження повинно бути систематичним і мати на оці весь час те питання, що його воно має розв'язати. Спостереження повинні бути цілком об'єктивними і записуватися можливо безпосередньо. Через те,

що вони провадяться планомірно, для певности їх вислідів їх можна повторювати в цілком однакових умовах. Спостереження над дітьми не дуже легко провадити так само, як не легко й розумітися в них, бо психологія дитини цілком одмінна від психології дорослих: крім того, настрої дитини дуже мінливі, засоби до висловлення їх ще досить неясні, от через що і прості спостереження над дітьми вимагають від тих, хто їх провадить, де-якої психологічної наукової підготовки, абсолютної об'єктивности, щоб як-небудь не підвести дитину під вплив сугестії, що до педагогічного експерименту.

Експеримент — це осібне спостереження, пороблене в певних витворених науково умовах, яке відрізняється від звичайного спостереження ще тим, що останнє носить випадковий характер, і щоб його повторити, треба часом дуже довго чекати, а експеримент робиться по волі експериментатора, що по своїй потребі може міняти умови, щоб поширити своє спостереження. Для експерименту беруть прості з'явища—процеси пам'яті, гостроти приймань, втоми дітей. Вундт дає чимало практичних вказівок що до переведення експериментів, усі вони вимагають великої уваги від самого експериментатора. Педагогічний експеримент відрізняється од психологічного тим, що робиться він найчастіше над учнями шкіл і більш усього для найкращого зрозуміння їх здібности до науки. Малі діти, що не розуміють експерименту, не повинні йому підлягати. Треба також при цьому берегтися легкого підлягання дітей сугестії (гіпнозі). Експериментальна педагогіка перевернула ввесь напрямок навчання: раніш учня пристосовувано до вироблених теоретично методів, а тепер, навпаки, усе навчання і виховання пристосовується до вдачі учня і набірає індивідуального напрямку. І не тільки самі методи навчання, заходи виховання, але й усі знаряддя, уся організація школи — усе має бути перевірено відповідно до нашого експериментального знання дитини. Здобуті наукою вказівки дають нам змогу знати, чого триматися в наших заходах з кожною дитиною, знати обсяг усіх її сил і, головне, знати, коли вона потребує нашої допомоги.

Перші обслідування індивідуальних одмін у дітей розпочав психіатр Крепелін, який більш усього змагався вияснити працездатність дитини, швидкість, з якою в неї відбуваються три цікаві для Крепеліна процеси: 1) швидкість приймання чуттєвих роздратовань; 2) швидкість асоціацій; 3) швидкість волевих рухів. В швидкості цих процесів найбільш виявляється одміна між дітьми. Ще цікавився Крепелін процесом втоми дітей, учнів, тим, як вона відбивається на стані їх фізичних та інтелектуальних сил, а також, як скоро в дновлюються сили дитини для праці, — бо від цього залежить продуктивність праці учня. Хоча вказівки Крепеліна не систе-

матичні, але переведені з належною увагою такі спостереження можуть бути корисними для педагогів.

За дослідями Штерна, втома дитини — це риса дуже індивідуальна. Але взагалі для вивчення індивідуальних рис дітей ще так мало зібрано матеріалів, що неможливі ніякі синтетичні висновки. Зроблено в останні часи лише декілька спроб що до встановлення різних типів дітей. — «Шкільні типи» Лесгафта, Пере «Les caractères», Лазурський «Очерк науки о характерах», — але це питання цікавило вчених уже з давніх часів. Першою працею в цьому напрямку є дуже гарний з літературного боку, але мало корисний для психології трактат Теофраста, Аристотелевого учня, який нараховує до 30 рис особливих людських типів: безсоромність, балакучість, підлещуватість, нечесність, скупість і т. и. Довго, на протязі віків, ніхто не продовжував праці Теофраста; тільки в XVII ст. Ля Брюїєр написав свою славетну працю «Les caractères», але в ній було більш сатири на тогочасні французькі характери, ніж психологічного аналізу. Пізніш школа френологів (Галль) силкувалася утворити скалю різних особливих характерів, але сучасна наука відкинула більшість їх основних положень. Відомий психолог Бен давав свою класифікацію, ґрунтуючи її на виявах емоцій: спокійність, жах, лютість, егоїзм, любов, сміливість і т. и. Це не були характеристики, а гільки аналіз тих найзначніших духових рис, перевага яких може впливати на вироблення такого або іншого характеру. Усі ці праці не дають певних вислідів, і де-які психологи приходять вже до тієї думки, що взагалі неможливо скласти ту чи іншу класифікацію дитячих характерів, і що поки-що ми можемо лише, як каже Штерн, тільки з увагою аналізувати окремі риси різних дітей. З усіх сучасних спроб до класифікації, що робили Поллян, Лосський, Фульє, — Лазурський визнає за найкращу класифікацію Рибо, який дає три групи характерів: чулі, активні, апатичні. Чулих він ще поділяє на лагідних, мрійних і емоціональних. поки-що мусимо утриматися від такого чи іншого розподілення характерних індивідуальних рис дитини. Експеримент, незалежно від цього, дає чимало корисних вказівок, напр. він вияснив різні періоди розвитку дитини, показав, як вони проходять в неї, чи цілком нормально, чи занадто швидко, чи навпаки з затриманням; вияснив близький зв'язок між фізичним і духовим розвитком дитини, вияснив, чи існує який паралелізм в розвитку різних органів; він дав змогу до де-якої міри зрозуміти риси здібної, талановитої дитини, а також з'ясувати собі середній нормальний тип дитини; експеримент дає вже чимало спостережень що до розвитку в дітей різних окремих духових сил — уявлення, мислення, пам'яті, емоцій, волі, нахилу дітей до різних наук.

Другий, тепер уже дуже поширений спосіб пізнавати ди-

тину — це анкета, особливо улюблена американським педагогом Стенлі Холль. Цей метод будується не стільки на певності, скільки на кількості: це майже статистичний метод. В анкеті не повинно бути багато запитань, вони мають бути поставлені ясно й просто. Анкети розсилаються учителям; заповнюють їх або сами учні, або учителі, після розпитування дітей, або після спостережень над ними. Часом можна з де-яких анкет робити класну працю, написавши запитання на класній дошці (для більш дорослих учнів), або розпитуючи кожного учня окремо, щоб ізолювати від сугестії товаришів. Такими анкетами виявляється, з яким інтелектуальним багатством вступив учень до школи, як він його поширив, кінчаючи школу; чим викликаються у дітей емоції жаху, страху, гніву, жалю, образи.

За добрий засіб пізнання дитини визнають психологи також щоденник; він має тим більшу цікавість, чим довше ведеться і чим більш уважливо деталізується. Цей засіб поки що пристосовано для спостережень над малими дітьми і дає він дуже цікавий матеріал, коли ведеться об'єктивно і послідовно. На жаль таких щоденників дуже мало, і всі вони закінчуються дуже рано, в дошкільний період дитячого життя (маємо праці Прейера, Пере, де-яких американок).

Немає чого казати, що уважне знайомство з дитячими характерами в творах видатних письменників теж наближає нас до розуміння дитячої душі — напр. у французів сучасні твори Ліхтемберже, А. Франса, Доде, у англійців Дікенса, у росіян Толстого, Короленка, у нас Винниченка, Грінченка, Кибальчич, Мирного, Франка та ин.

Усі ці засоби потрібно конче по можливості ширити, збирати певний матеріал що до духового життя дітей, бо тільки на багатстві матеріялу, на науковім аналізі його і може ґрунтуватися експериментальна педагогика і тільки вона дасть нам змогу провадити виховання і навчання більш природно і відповідно до всіх найкращих нахилів дитини, які ми раніш так часто цілком ігнорували.

Теорія виховання.

I.

ЩО ТАКЕ ДИТИНА.

Ми переглянули ті різноманітні засоби, якими сучасна наука підходить до найкращого розуміння духового життя дитини. Тепер розглянемо, що саме уявляє з себе дитина по дослідях і психологів, і фізіологів, і антропологів.

Коли поглянемо на новорожену дитину, згадуємо вірш латинського поета філософа Лукреція: «Вона схожа, каже він, на мореплавця, якого викинули скажені хвилі на берег; і голісіньке немовлятко лежить викинуте з глибини лона матері, розкинувши рученята, без жадних засобів до незалежного життя і в новій своїй оселі жалібно голосить». Але проходять роки, і це кволе немічне немовлятко стає переможцем над усією природою, стає людиною, найкращою, по слову Русо, творчою істотою. Що-ж закладено в цьому безсильному тілі, що дає йому в майбутньому його творчу силу. Які умови, які впливи викликають ці сили і дають їм чи позитивний напрямок, звернений на добро в ширшому розумінню цього слова, чи негативний — на зло собі й іншим. Що саме дає цій дитині перемогу над усіма іншими живими істотами на світі, які на початку свого життя зовсім не виявляють такої беспорядности як дитина — майбутня людина.

Кожна дитина народжується як продукт об'єднаного біологічного й антропологічного процесу. В своєму ембріональному розвитку вона проходить різні шаблі і форми органічного життя і приносить в собі риси, здобуті людиною на шляху її тисячолітньої культури, виявляє різні антропологічні ознаки своєї приналежності до тої чи іншої раси, нації, кліматичної зони. Разом з цим вона має в собі ті індивідуальні риси, які закладено у ній почасти як спадщина батьків, почасти як безпосередній вплив в момент зачаття і всього періоду вагітності матері. Таким чином немовлятко одразу уявляє з себе продукт з одного боку своєї власної індивідуальности й безпосередньої спадщини, що в психології зветься процесом онтогенетичним, а з другого боку воно народжується, як продукт і біологічних і антропологічних впливів, що зветься процесом філогенетичним, який виявляєть-

ся в близькій аналогії різних періодів духового розвитку дитини з розвитком людности на її шляху від дикунства до культури. Досліди над онтогенезом і філогенезом під час усього дитинства пояснили багато де-чого в поведженні дитини, її нахилах, емоціях, рухах. Біологічний паралелізм між розвитком дитини і розвитком інших хребтових тварин більш з'ясований у науці, ніж паралелізм антропологічний. Порівнюючи дитину з іншими створіннями, одразу бачимо, що ембріональний період життя людини коротший, ніж у інших великих хребтових; за те усе дитинство (післяутробне) куди довше, ніж у останніх. Коли собака-щупеня стає на 50-й день народження цілком подібним до дорослого пса і може спокійно забезпечити своє життя, дитина потребує кілька років, щоб стати подібною до дорослої людини і мати змогу забезпечити своє фізичне існування. Довге дитинство є факт соціальний, бо для охорони безпорадної дитини потрібно було створити родину і родинне життя. Співчуття та жалість до немовлятка викликали найміцніше почуття батьківської ласки (а найбільше матеріної) і свідомість першого морального обов'язку — батьків до дитини, і це надалі, як каже американський професор Бетлер, утворило серед людей перші вияви справедливості. Зародок в ембріональному стані живе цілком в залежності од жовтка в яйці, і те, чого не додав йому жовток, дитина одержує від свого соціального оточення, яке і стає їй другою матір'ю. За своє довге дитинство дитина поволі набірається свідомості і виявляє сама себе в емоціях, бажаннях, розумових вирішеннях.

Два життєвих принципи керують першим розвитком дитини: акомодация (пристосування) і звичка. Болдвін каже: розвиток життя організма з самого початку його існування вимагає від нього таких властивостей, які дають йому можливість реагувати на приємні явища (гедонічна свідомість), а також окремо і на цілком неприємні. Емпіричний аналіз почуття приємності і страждання показав, що з почуттям приємності зв'язано нормальний психофізичний стан організму, корисний для життя, а з почуттям страждання — навпаки, ненормальний, з неясним почуттям небезпеки для життя. Найпростіший живий організм — амеба розтягує своє слизьке тіло назустріч промінню сонця, приймаючи його в себе з приємністю, і навпаки: натрапляючи на якусь перешкоду, амеба вся стягується, силкується зробити своє тіло можливо меншим. Тут, як і скрізь в психофізичних процесах, приймання зв'язані з рухами (пригадайте акробата і його акомодацийні рухи, коли він йде по ливні). Весь процес першого часу життя кожної живої істоти зводиться таким чином до приймань і до реагування на зовнішні явища. Усяка акомодация може мати три стадії: 1) біологічне пристосування — зміну структури окремих частин організму; 2) реакції, в яких

перемагає рефлексорна увага — переймання, вивчання, досвід; 3) свідомий вибір мети і осягнення її силою бажання й акомодациєю до потрібних для цього акцій (волева акомодация, свідоме зусилля). Початок акомодации розв'язується в психології і Бена, і Спенсера двома словами: приємність і страждання. Болдвін підкреслює, що всі первісні дратування, які підносять життєву енергію, дають і органічні причини для почуття приємності і тим самим викликають «надмірні» рухи. Кожний організм має нахил наближатися, рухатися, витягатися назустріч приємним джерелам дратування і одхилятися, ховатися від неприємних, болевих. Онтогенетичний розвиток кожної дитини і розпочинається з такої ґрунтовної акомодации всіх рухів (очей, рук). Вживають діти з найкращою акомодациєю організму до різних умов життя.

Далі на поміч акомодации приходять звички. Джемс і Гросе подають нам такі закони звички: 1) коли незвичайна нова реакція повторюється кілька разів, то повстає органічний нахил до того, щоб кожного разу на подібне дратування реагувати таким самим засобом. Такий нахил повстає цілком фізично (так, як напр., одяг лягає тими фалдами, в яких була складена). 2) У дитини завше є змагання повторювати свої реакції, інший раз безмежне число разів, коли ця реакція тішить її; це виявляється і в її рухах, і в тому, як вона любить повторювати нові слова, або слухати ту саму казку. 3) Чим більш повторень, тим шлях акомодации стає рівнішим, і утворюється звичка. 4) Спочатку акомодацийні рухи свідомі, і вже звичка робить їх автоматичними, свідомість відходить в глибину розумових нетрів (напр., ходячи переставляти ноги).

Поруч з акомодациєю і з звичкою дуже рано виступає в житті дитини і соціальний фактор розвитку — це переймання, яке і визнається за посередній щабель між першими інстинктовними рухами і пізнішими розумовими. Переймання дає дитині змогу опанувати ті звички, які вже добре розвинено ще попередніми генераціями. Цей фактор вже переносить дитину з сфери онтогенезису в сферу впливу антропологічного і соціального філогенезису. Вже давно психологи зреклись погляду Локка, що мозок дитини уявляє з себе *tabula rasa*; ні, він вже від самого народження має ті лінії (борозни), ті сліди, які прокладалися в людському мізкові на протязі довгих віків культурного поступу. Біологічний закон каже: розвиток кожного організму повторює в коротких рисах усю низку форм, що їх пройшли попередники. Ляй визнає цей закон за не досить науково уґрунтований, але англійські педагоги і антрополоґи, напр., Чемберлен, Ст. Холль (американець) твердо його тримаються і дають дуже виразні паралелі між звичками дітей і народів дикунського стану. Цю думку висловлювали ще й раніш, давно, колишні філософи — Лукрецій, Діодор Сицилійський. Сучасний педагог Паоло Ломброзо в своїй

праці «Спроба дитячої психології» каже: «Дитина є малий, стислий синтетичний образ усіх стадій еволюції людськості, еволюції, якою керує той самий принцип пристосування до життя з найменшою витратою сил». Так, сучасний папуас уявляє з себе людину з розумом і емоціями, розвиненими нижче, ніж у сучасної європейської дитини; він має менше здібностей до поступу, ніж наша дитина. Придивляючись до дітей, ми справді побачимо в їх поведженні багато атавізму; напр., помітні атавістичні впливи на їжі: діти люблять їсти усякі трави, корінчики, і як би добре не була дитина нагодована, вона не встоїть перед щавлем або якимись бруньками*). «Лопуцьки їсть, ставочки гатить» — писав Шевченко в поемі «Княжна», наводячи це на доказ занедбаності дитини. Але і панське плекане дитя вважає усяке бадилля за ласощі. Американка Берген зробила дослід над тим, яку рослину їжу одшукують і діти, і дикуни в первісних лісах Америки*). Цікаво було-б зробити такий дослід на наших українських степах. Вартим уваги явищем в цім напрямку є крадіжка нашими дітьми яблук і їх безоглядне вживання. Шнейдер пише: «Надзвичайно настирливим являється у хлопців (в меншій мірі у дівчат) усіх культурних народів нахил до крадіжки яблук. Самий вигляд яблука, хоча-б зеленого і ще несмашного викликає таке бажання його з'їсти, що цей інстинкт перемагає усякі перешкоди. Ніяка інша садовина не спокушає так дітей, як яблука, і ми знаємо, що і дикуни, і малпи теж більш усього ласують яблуками». Чимало атавізму можна спостерегти в любові дітей лазити по деревах, підкидати ногою камінчики (з чого й пішов футбол, і що завше роблять дикуни), як люблять вони хлюпатись у воді; так само виявляється атавізм і в бурхливих афектах дітей — коли вони падають від гніву на підлогу, кричать, кусаються, в їх почутті страху і незрозумілої іншої раз жорстокості — це все нагадує і сучасних дикунів. Забави дітей переносять нас дуже часто в умови дикунського життя.

Багато спільного в світогляді дітей і дикунів можна знайти в казках, що їх склали первісні народи, і яких тепер діти з таким захопленням слухають. Уся народня література, народні заговори і загадки стали тепер найкращою втіхою дітей усіх культурних народів, усіх інтелігентних родин, бо є щось спільне в тому настрою, в тому антропоморфичному світогляді, в якому склалися ці твори, і в тому настрою і розумовому розвитку, в якому дитина жадібно до них прислухається. Задовольнити цю дитячу природню жадобу це обов'язкова праця всесвітніх етнографів: вони мають зібрати усю народню літературу усіх народів, на якому б щаблі культурного розвит-

*) Зазначимо тут лише відомі нам рослини: дикий салат, чорнильні горішки, бруньки липи, усякі породи гороху. Додамо ще наші лопуцьки, щавель, бруньки сосни і багато інших.

ку вони не стояли. І з цього багатого і цінного матеріялу педагога вже мають вибрати для дітей найбільш підходяще, в чому душа сучасної дитини може злитися з душею її прадавніх предків. Теж далекий відгук колишніх і сучасних дикунських звичаїв бачимо ми в нахилі дітей будувати собі всякі куріні, намети і провадити в них життя на зразок Робінзона або дикунів.

Не мало спільного з станом некультурних народів можна помітити і в розумовому розвитку дитини. Ми добре знаємо, що неправдиві, непевні уяви дітей залежать не від хибного процесу мишлення, а від браку матеріялу для висновків, браку досвіду. Так і дикун, і дитина приймають луну в лісі за таємний людський голос, питають чи Бог теплий, чи холодний, звідки береться сніг, просять щоб дали їм до рук місяць, хапають рученятами мамине обличчя в люстрі. Чимало також є такого, що нам здається безглуздим в думках дикуна або дитини, для них же воно цілком природне і відповідає наявним у них асоціаціям. Так само їх легка підлеглість гипнозові пояснюється нерозвинутим логічним мишленням і слабкою волею.

Філогенезис дитини, як ми бачили, почався з процесу переймання, який багато важить в поширенні поступу і в дикунів, і в дітей. Переймання — це перший соціальний фактор в їх житті. Усі вияви дитячого життя можна поділити на просто життєві, більш-менш інстинктивні: ходіння, їжа, крик, ласка до матері, які розвиваються для неї непомітно, — і на такі, що їх дитина переймає від людей, котрих коло себе бачить: хода, танці, гімнастика, підспівування, підсвистування. Вчителі нормальної школи в Масачузеті зібрали такі спостереження (1208 щирих дитячих записів) над тим, скільки діти набірають переймань за різного віку. Виходить, що у віці 4—5 літ 191 переймань, у віці 5—6 — 121, 6—7 років — 123, у 7—8 років — 91, 8—9 років — 96, 9—10 років — 82, 10—11 — 83, у 11—12 років — 45, у 12—16 років — 107. Тут є всякі переймання і механічні, і моторні, сенсорні, лінгвістичні, естетичні, моральні, вокальні і т. и.

Дуже цікаві досліди Болдвіна що до переймань. Вони виникають по його дослідам не раніш 6—7 місяців. Раніш переймання бувають тільки випадкові і не дають дитині стільки приємности, щоб викликати бажання їх повторювати. Переймання буває або просте, близьке до сугестії, і настирливе — змагання — з бажанням осягнути поставлену ціль. Першу форму переймання можна підвести під тип природженої реакції: неоднакової у різних дітей. Діти, каже Болдвін, мають більш нахилу до переймань, ніж інші створіння (окрім малп та ще птахів, що переймають чужий спів: дрозди, пересмішники); переймання потрібне дитині, як природній засіб навчання. Романес каже: дуже часто дитина переймає рухи, звички,

незалежно від того, чи вони дають їй приємність, чи ні, тільки пізніше дитина стає більш чулою як до болю, так і до задоволення. Акомодация до життя вимагає, щоб діти переймали безвідносно до приємних і неприємних вражень, бо всяка нова акомодация, хоча-б і дуже потрібна, не проходить без ризику і може бути звязана з болем або з насолодою. Нахил до переймання — це міцний природжений інстинкт, який постійно впливає на дитину; переймання дитини не є механічне; дитина між ріжнотанітними рухами свого оточення переймає те, що їй до вподоби. Ці переймання допомагають дитині краще зрозуміти тих осіб, у яких вона переймає, краще виділяти себе від других осіб — *я і не я*. Це перший акт соціального життя дитини. Що далі, переймання стають більш свідомі, вибір дитини стає більш ріжнотанітний, дитина переймає звуки, слова, далі складається ідеал людини, і доросла дитина переймає у героїв романів, у найлюбіших учителів, говарішів і т. и.

Так потроху дитина, як продукт онтогенетичної і філогенетичної спадщини, засобами акомодации, звички, переймання набуває життєвих сил і поволі розвивається інтелектуально і психично. Для цього розвитку має велике значіння безпосередня спадщина, що дали дитині батьки. Ляй каже: спадщина передає дитині морфологічні і функціональні риси усього організму і окремих органів і разом з цим усієї нервової системи. Спадщина доводить дитину або до того гармонійного стану, який зветься фізичнодуховим нормальним, дає міцне здоров'я, або доводить до ненормального становища хоробливості, фізичної і духової пригнобленості. Досліди над слабодухими дітьми виявили, що у 18% з них батьки страждали на нервову неурівноваженість, 29% — на пияцтво, 6% — сифіліс, 42% — рахіт. Цікаві досліди Демме, де в 10 родинях, в яких батьки були пияками, діти майже усі були дефективні. Ще Дарвін звертає увагу на те, що лише організми, пристосовані до життя, виживають самі і передають свої удосконалені органічні форми своїм нащадкам. Спадщина, крім фізіологічних рис, часто обдаровує дитину мистецькими і математичними здібностями. Так славетній Бах належав вже до четвертого покоління музикантів в своїй родині. Лесгафт визнавав і спадщину темпераментів.

З цього ми робимо такий педагогічний висновок: виховання дитини повинно бути відповідним, як своїми засобами, так і своєю системою до індивідуальності кожної дитини; воно має провадитись в напрямі якомога ближчим до шляху виховання всієї людськості протягом її довгого культурного розвитку і повинно можливо краще використовувати як філогенетичну так і онтогенетичну спадщину. Генетичний метод навчання вимагає, щоби план його і програма координувалися з культурними періодами розвитку людства.

Разом з спадщиною впливає на дитину її оточення — фізичне і соціальне. Діти дуже чулі, вразливі до всіх вражіннь свого оточення; вразливі навіть ембріони. По зародках курчати спостерегли, як вони різно розвивалися під впливом світла і тепла. Лесгафт робив експерименти над звірятами і виявив значіння повітря, тепла, світла, їжі, кольорового проміння на їх розвиток. Так цуценята, вигодувані виключно рослинною їжею, відрізнялися сухим тілом, слабкими ногами; а вигодовані виключно м'ясом мали округлі форми тіла і були сильні. Людність соняшного півдня значно відрізняється своїми рухами, більш жвавим темпом усього поведження від людности півночі. На жаль, ще мало зроблено спостережень над впливом на дітей сонця і повітря. Але і тепер є деякі наукові вказівки на те, що різних місяців року діти виявляють різню настрій, різню вагу, тоб-то ростуть неоднаково. Скойтен і Лабзін дають чотири щорічні зміни: значний розвиток м'язів відбувається з жовтня до січня, зменшується з січня по березень, збільшується знов з квітня по червень і слабшає з липня по вересень. Так само і розумова діяльність зміцнюється з жовтня по січень і падає з січня по березень. Ляй робить такі висновки: школа затримує фізичний рост учнів; канікули треба продовжити і визначити їх саме на ті місяці найбільшого занепаду психичної енергії — липень-жовтень, а також не можна призначати іспити на квітень чи на липень, коли дитині важка найменша розумова праця. Усі ці зміни росту і розвитку на протязі року звуться ритмом росту. Духовий розвиток йде не завше паралельно з фізичним. Для концентрації пам'яті її уваги найбільше сприяють осінні місяці. Крім годового ритму, помічають ще зміни на протязі дня. Знання цих впливів дуже допомогло-б шкільній дидактиці, тільки досі ще не встановлено певного методу для спостереження цих змін. Помічено, що кожна дитина має свій моторний темп і темп мишлення, дуже залежний від часу дня і від різних умов життя. Цей темп дуже характеристичний для кожної індивідуальности, він виявляється в навчанні і в усякому поведженні дитини.

Ріжні досліди і спостереження дали такі висновки: 1) Кожний клас має свій психофізичний темп і психофізичну енергію, які щоденно, щотижня, місяця, року міняються. 2) Максимум класової енергії можна досягнути і до обіда, і після обіда. 3) Психична енергія класу майже однакова в період від 7—12 годин (до обіда) і від 2—4. 4) Психична енергія класу падає в період з березня по липень, коли вона піднімається і знову падає в жовтню. 5) Ріжні предмети навчання, перерви між лекціями, свята, неділі не впливають на хвилястий рух психичної енергії, а тільки або зміцнюють, або затримують її піднесеність. Чимало спостережень виявляють, що жадний учень не може працювати усі 5 годин шкільного навчання, а не біль-

ше як 3 години. Кожний вчитель повинен звернути увагу на ці висновки, бо їх підтверджують експерименти над учнями. Ними треба керуватися, виробляючи розпис лекцій, розпреділяючи канікулярні спочинки, призначаючи іспити.

На дітей не мало теж впливають і економічні умови їх життя. Так спостереження Фіндля в Глазгові в 1908 р. над учнями від 5 до 18 літ виявили, що діти, які живуть з цілою родиною в одній кімнаті, мають меншу вагу і менший ріст, ніж діти, що живуть в помешканнях в 3—4 кімнати. Ця різниця доходить у вазі до 12 ф. для хлопців і до 14 ф. для дівчат, а в рості до 5 дюймів для хлопців і до 5,3 для дівчат. Це підтверджують і спостереження Меккензі. Навіть відсоток смертності збільшується, коли діти живуть в тісному темному помешканні; так для 1 кімнати він виносить 36,7%, для 2-х — 21, 3-х — 13,7, для 4-х — 11,2%. Ніцефоро з Лозанни пише: «Діти батьків заможних мають куди більші середні цифри широти грудей, обсяг голови, можливо що й мізкові здібности та відпорности втомі — усе виходило у них більше, ніж у дітей вбогих родин». Відома дослідниця дітей пані Ернст каже, що економічні умови життя утворюють більш відмін між дітьми, ніж їх належність до різних націй.

Хто не знає великого значіння їжі, її впливу на фізичний і розумовий розвиток дітей? Треба дуже уважливо ставитися до правильного обміну матерій в організмі, особливо тих, що мають значіння для нервової системи, бо цю систему більш усього дратують в дитинстві. Їжа має даватися дітям в правильно призначені години і має бути різноманітною, бо немає такої страви, яка мала-б у собі усі потрібні для годівлі елементи. Найкорисніша стравка складається з угледовів, білків і жиру. Праця дитини найкраще йде після 2—3 годин по їжі. Рума звертає увагу на те, що при низькій температурі діти вживають більш хліба, а літом менше. (Rouma, La «Pedagogie Sociale», Монтессорі «Casa del Bambino»). Для малих дітей Монтессорі дає вказівки що до їжі: яйця, молоко, горох, квасоля, городина, фрукти (більш варені, ніж сирі), як можна менш м'яса. Для немовляток краще усього молоко матері. В Парижі досліди 1898 р. визначили смертність дітей за один тиждень: годованих соскою 260, годованих грудьми — 30. Багато впливає на корисне вживання їжі її добре виготовлення і приємне приймання. От через що і в родинному житті, і в усіх дитячих установах їжу треба подавати чисто, щоб настрої дітей був веселий, але без пустот, без грубих виявів жадібности, без брудного поводження з їжою, бо обід, сніданок, вечеря — це не тільки фізіологічне задоволення, а й соціальний процес, і він має провадитися можливо естетично і приємно.

Досліди Рума, Меккензі, Мак-Дональда і др. дають певні вказівки на те, що не тільки фізичний осередок значно впли-

ває на нормальний розвиток дітей, але й соціальний, економічний і моральний, і на це треба звертати що далі більшу увагу. Вже чимало батьків розуміють вплив повітря і їжі на здоровля дітей, але ще мало рахуються із сном дитини, а це дуже впливає на нервову систему. Дитина потребує до 3 літ не менш 12 годин спокійного сна вночі і 1—2 годин сна вдень. Вона повинна мати добре ліжко, і не треба ніколи будити її.

Що-далі, то менше дитина може спати (це теж дуже залежить від індивідуальності), але до 12—15 літ не менш 10 годин. Період полового розвитку вимагає у де-яких дітей і більше годин сна. Дитина повинна лягати завше в свій певний час. Що до повітря, то з самого малого віку дитину треба привчати до усякої погоди, що-дня давати їй рухатися на свіжому повітрі. Кімнату треба 2—3 рази на день освіжувати, відчиняючи вікно. Дуже добре привчати дітей спати з відкритими вікнами (зимою з відкритою кватиркою). Виводячи гуляти, не треба занадто закутувати дитину, бо це перешкоджає її вільним рухам. Старшим дітям пропонується різні зимові спорти — ковзани, лижви, санчата. В Англії по де-яких школах усю зиму діти вчать з відкритими вікнами, і помічається, що там діти, тепло одягнені, дуже добре виконують усі праці. В кожній школі повинні бути ванни і душі, бо чистота це теж один з чинників, сприятливих для здоровля дитини. За останні часи виявилось, що багато усяких дитячих примх залежить від слабости шлунку або нервів, або шкіри, і щоб розв'язати де-які педагогічні питання, потрібна допомога лікаря. Для цього кожна школа, кожна дитяча організація повинна мати лікаря для постійного обслідування дітей. Для слабих дітей дуже добре перейти в т. зв. Лісні школи — першу з яких було організовано в Шарлотенбурзі, далі почали організовуватися в Мюльгаузені, Ліоні, під Лондоном. В Америці роблять на дахах дуже високих домів дитячі садки (від дощу і снігу напинають брезент).

Так розпочинається в культурних країнах уважливе плекання здоровля. «Наші обов'язки», каже Олена Кей в своїй дуже цікавій книжці — «Вік дитини» — «що — далі повинні ставати більш серйозні, щоб громадянство навчилось захищати від страждання дітей. Настане такий час, коли на кожну дитину будуть дивитися, як на дорогоцінні святощі, коли і материнство стане святим».

Школа, учительство повинні йти на зустріч такому рухові і так реформувати, так поставити усі дитячі організації, щоб вони не псували здоровля дітям і не калічили їх духові сили. (По дослідам в Стокгольмі недокровність виявляється в учнях 1-го року навчання у 7% учнів, наприкінці 2-го року у 15,6; в німецьких школах 1-ий рік навчання дає 17% слабувань учнів, а останній рік 40—50%).

II.

ПОЧАТОК СВІДОМОСТІ.

Ми бачили, як складається дитина під впливом спадщини, оточення і своєї власної індивідуальної природи; тепер цікаво, як можемо ми допомогти дитині в її розвитку, що йде завше в двох напрямках — сенсорному і моторному. Зовні приймаються вражіння; на них реагує дитина рухами. Перший шлях до утворення правильного мислення є утворення правильних приймань, а для цього конче потрібно розвинути почуття, як органи приймань. Так само перший шлях до виховання морального це найближче ознайомлення з питомими інстинктами дитини, на них треба спиратися, сприяти розвитку деяких із них, припиняти розвиток інших, як шкідливих чи для приватного, чи для громадського життя. Треба знати, як ці питомі нахили впливають на весь розвиток дитини і вміти ними керувати. Дитина приносить з собою чимало спадкових нахилів і реакцій, найміцніші між ними суть інстинкти. У тварин інстинкти доведені до перфекціонізму — це пояснюється тим, що для них не існує поступу, що вони не набірають нових реакцій, а обходяться лише інстинктами, які з давніх генерацій передаються для охорони і забезпечування життя як одної звірини, так і її роду. Дитина навпаки: до своїх природніх здібностей може постійно набірати нових засобів акомодатції, через те, як це доводять дарвіністи, вона не потребує занадто розвинених інстинктів.

В психології є чимало означень того, що саме є інстинкти. Одні вчені кажуть, що це специфічний нахил душі, характеристичний для усіх членів одної породи, який поволі розвивався в процесі акомодатції до свого оточення. Як елементи душі, інстинкти цілком не можуть бути знищені. Інші психологи кажуть: інстинкт є питома комбінація рефлексів, які походять з центральної нервової системи і викликають зовнішню акцію, характеристичну і звичайну для всієї породи: кожна ластівка буде ліпити своє перше гніздо з глини, і кожний крілик буде ховатися від собаки в кущах. Молоденька віврка, що ще не зазнала зими, буде ховати орішки в своє душло на зиму.

Не всі інстинкти виявляються одночасно, де-які тільки в старші літа — як сексуальний, релігійний. Є так звані транзиторні, часові інстинкти, які без сприятливих умов можуть зникнути, — напр. симпатичний, релігійний, інстинкт боротьби, — є інші надзвичайно міцні, як інстинкт годівлі, мови, рухливості. Американський психолог Мак Дугаль вимагає дуже пильної уваги до розвитку того або іншого інстинкту, або до його затримання. «Коли знищити в дитині її інстинкти, каже він, — які мають такі могутні імпульси, то організм втрачає всяку жваву активність: він залишається інертним, нерухомим, мов парова машина при згаслій печі. Ці імпульси суть справжні сили, які направляють і підтримують усе життя дитини, і розумове, і волеве.

Останніми часами звернули велику увагу на вияснення самої природи інстинкту, як одного з найміцніших чинників нашої внутрішньої духової діяльності, тісно звязаних з органічною істотою людини. Бехтерев каже в своїх нових розвідках по рефлексології*), що інстинкт — це первісна здібність пристосовувати природній механізм до умов життя. Де-хто із учених психологів висловлюють ту думку, що більшість інстинктів — це продовження або закінчення самого організму істоти; не можна сказати, де кінчається праця природи і де починається діяльність інстинкта. Загально розуміючи, інстинкт — це здібність утилізувати всі знаряддя організму для життя. В самому організмі інстинкт знаходить пристосований до його потреб струмент дуже тонкий і складний, що може як-найкраще функціонувати. Інстинкти не міняються, бо їх зміна викликала б цілковиту зміну пристосовань в цілому роді істот. Спочатку, коли свідомість дитини ще слабка, користь природніх пристроїв і штучних так урівноважені, що трудно вияснити, котрі з них краще забезпечують дитині перевагу над природою, і тільки пізніше інстинкт і розум усе далі відходять один від одного, але ніколи не разлучаються зовсім. Є речі, які може шукати тільки інтелект, але ніколи він їх не знайде без допомоги інстинкту, який, однак, сам ніколи не почне шукати. Інтелект часто не розуміє життя, іде наспроти його, тоді як інстинкт є саме життя. Як би ми вміли розпитати інстинкт, він би розкрив перед нами найінтимніші таємниці життя. Він помагає нам розуміти иншу людину, инший народ, бо коріння всіх людей в інстинктивній глибині їх духового і фізичного життя. Інстинкт, каже Бехтерев, є симпатія, як би вона могла поширитися, вона дала б нам ключ до багатьох життьових процесів. Інстинкт, очищений від усякого інтересу (матеріального), — це та внутрішня інтуїція (інстинктивне розуміння), яка може дати нам безмежне розуміння життя. Нові психологи і філософи надають

*) Бехтерев, Рефлексологія, 1921.

йому величезного значіння і ґрунтують свої припущення на тому, що вже і тепер ціла сфера людської діяльності і творчості керується інтуїцією, а саме — мистецтво. На дітях видно, що інстинктивні директиви впливають дужче, ніж вимоги виховання. Це велике значіння інстинктів, значіння напів свідомої глибини дитячої душі, яка виявляється у дорослих в інтуїції і вимагає від вихователя великої уваги.

За найзначніші інстинкти педагоги визнають 1) інстинкт самоохорони, 2) руху, 3) забави, 4) творчий, 5) будівничий, 6) цікавості, 7) мистецький (шукання краси), 8) товариський або соціяльний, 9) хліборобський. Ці інстинкти вивели людство з становища дикунства і утворили всесвітню культуру. Але на них не можна спинятись: дитина має розум, який набірає все нових придбань, через переймання і звичку, через нахил дітей до повторювання; ці нові придбання міцно затримуються. Грос каже, що нема придбань, які не спірались би на питомих нахил. Навіть творчі генії починали свою творчу працю з переймання, цеб-то йшли за інстинктивним нахилом (Рафаель, Дюрер починали з переймань). От через що серед усіх інстинктів Ляй і Болдвін надають особливої ваги інстинктові переймання. В своїй Експериментальній Педагогії Ляй подає трохи иншу серію інстинктів, з якими мають діло педагоги: 1) інстинкти переймання, 2) руху, 3) виразу (творчий), 4) боротьби, 5) знання (цікавості), 6) колекціонування, 7) наближення до людей — товариський, 8) підлягання сугестії, 9) міри. На інстинкті переймання з увагою зупиняються і психологи, і педагоги. Переймання буває зовнішнє і внутрішнє, на якому ґрунтується почуття симпатії й инші соціяльні нахили. Дитина дуже рано відчуває чужу емоцію по виразу обличчя, по звуках голосу, по рухах і переймає її, вона плаче, коли бачить свою маму в сльозах, і сміється, коли навкруги її сміються. Вона плаче, коли чує стогін або скавчання якої-небудь живої істоти. Це переймання при допомозі уявлення дає дитині ключ до розуміння чужої душі, теж завдяки спадковому переднахилу до почуття симпатії, майже інстинктивного у людини 20-го віку. Ляй з розгляду інстинкту переймання робить такі висліди: 1) як би дитина з самого раннього віку не мала інстинктивної здібности до переймання, то кожна окрема особа мала-б вигадувати усі ті культурні відкриття, якими давно користуються культурні народи, і не могло-б бути жадного поступу, 2) переймання — є засіб для розвитку мишлення і органів почуття, 3) переймання часто дають змогу виявитися у дитини якому-небудь талантові, хисту, які без того могли-б загинути «за порогом свідомости» (по виразу Гербарта), 4) переймання для дитини — це джерело безмежного задоволення фізичного, інтелектуального, естетичного і етичного. Діти переймають усе, в чому бачать якийсь інтерес, переймають і добре і зле, красне й иншого разу бридке. Через те і треба,

щоб вони в своєму оточенні бачили як найбільш добра і краси. 5) Переймання нахилиє дітей до драматичного, пластичного і графічного виявлення своїх вражень від усяких річей, з'явищ, вчинків, 6) симпатичний інстинкт викликає почуття спільності, об'єднання, а це і є морально соціальний ґрунт. Тард сміло каже: *La société c'est l'imitation* (Громадянство — це спільне переймання). Для морального виховання велике значіння має внутрішнє переймання, яке з'являється пізніше від зовнішнього. Липс каже: «найвищий моральний розвиток виявляється в тому, щоб в самому собі рефлексувати (відбивати) усіх осіб, усі з'явища в їх справедливій вартості. Щоб бути моральним, я мушу все і всіх зрозуміти — *Tout comprendre c'est tout pardonner* — усе приймати до серця. Мушу чуло ставитися до чужого горя і до чужої радості. Я мушу мати і за себе певну самосвідомість, розуміти кожну людину і в залежності від моїх моральних заповітів керувати своїми вчинками». Це ціла моральна програма в словах Липса, і ми повинні її пам'ятати, виховуючи дітей в атмосфері симпатії, підтримуючи їх інстинктивне внутрішнє переймання, читаючи їм, оповідаючи казок, повних шляхетного героїзму, перемоги альтруїзму. Тільки твори ці повинні бути мистецькі, а не моралізаторські катехизиси, безпосередні в своїй творчості — народні, або високі майстрів слова, — вони і в дітях викликають безпосереднє захоплення. Треба теж виховувати такі етично-естетичні реакції власним переживанням самих дітей, ставити їх в такі обставини, в яких альтруїстичний вчинок може дати їм найкраще задоволення. Розуміння чужих емоцій і симпатична до них реакція стає звичкою, і душа дитини інакше не може реагувати в своєму оточенні, як керуючись інстинктом симпатії. Найвища мораль і є та безпосередньо добра душа, яка інстинктивно не може заподіяти лиха. Таку мораль і бажано зміцнити в дитині, спіраючись на два її інстинкти — переймання і симпатії. Звичайно, до цього треба додати розвиток уявлення і самостійного судження своїх переймань.

Дуже часто при вихованні інстинкту симпатії великою перешкодою стає другий інстинкт, найбільш поширений серед хлопців — інстинкт боротьби; це є загальний інстинкт біологічний — є він і у звірів, і в дітей, і в цілих народів; він теж існує для охорони життя, виявляється в забавах: цуценята бавляться, борюкаючись один з одним, ведмежата, молоденькі півники наскокують один на одного, діти дуже люблять почувати свою перевагу над товаришем або собакою; з цього інстинкту повстали бійки навкулачки, фехтування, атлетичні бої, олімпійські гри. Усе це ґрунтується хоча-б у різних культурних формах — на біологічному (майже звірячому) інстинктові боротьби. У деяких дітей, переважно у хлопців, він прокидається дуже рано, виявляється в протесті проти

всяких заборон. Яка-небудь маленька дитина двох літ дуже уперто буде кидати ложку на долівку і люто дивитись на матір, як та їй це забороняє; 6-тилітній хлопець, якого не пустили в сад, стукав у двері і на усі умовляння мами кричав: «можеш мене бити, а я кричатиму ще голосніше, я хочу в садок.» З міцною емоціональністю такі протести доходять до того, що дитина б'ється, кусається, стукає ногами. З такими дітьми треба поводитися дуже обережно, давати їм можливо менш заборон і лише тоді, коли вони справді конечні. Тримати дітей в спокійному режимі, як найменше хвилювати і викликати обурення, забороняти усяку бійку і зайву фізичну енергію, яка завше супроводить цей інстинкт вправами (найбільш на свіжому повітрі). Таким уважливо обміркованим вихованням можна досягнути того, що цей шкідливий інстинкт заспокоїться і може бути навіть направлений на щось добре, бо сам по собі він — позитивний чинник, який тільки в негативних умовах життя дитини може прийняти і сам негативний, майже руйнівний характер. Гете малим бавився тим, що викидав за вікно чашки, миски і з захопленням дивився, як вони розбивалися на дрібненькі черепочки. У де-яких дітей цей інстинкт виявляється в жорстокості, коли дитина рве крила у мухи, топче ногами жука, мучить свого улюбленого собаку. Це не є правдива жорстокість, а несвідоме виявлення того-ж інстинкту боротьби. Пізніш він виявляється в ловлі птахів, в ловах взагалі. Хлопець робить собі лук, стріли, захоплюється стріляниною.

Виховничому не треба забувати, що життя скрізь вимагає боротьби, а дитині в майбутньому може доведеться не легко здобувати собі долю; інстинкт боротьби в своєму здоровому розвиткові це сила, можливість перемогти усякі перешкоди, аби тільки виховання навчило дитину добре вибрати знаряддя до боротьби і не обертати своїх інстинктивних здібностей на недостойну мету.

Завзятих борців уславила всесвітня народня епопея — Зіґфрід, Марко Кралевич, Вільгельм Тель, Роланд, Богдан Хмельницький, Мазепа, Демон, Донкіхот. Невміла боротьба з цим інстинктом часто калічить дитину, ламає її волю, навіки псує ласкаві родинні відносини. А ні виховничий, а ні учитель ніколи не повинні ставати на прою з непокірливим учнем, а знаходити спільні інтереси, які зв'язали-б їх між собою, такий терен, на якому вони можуть порозумітися і знайти шляхетні шляхи, що на їх треба справити цей інстинкт.

Інші-ж інстинкти не вимагають такого уважливого досліді, а тільки правильного (урегульованого) задоволення. Так інстинкт руху цілком природній для кожної здорової дитини; коли тільки дитина не спить, вона небезпремінно рухається; инший раз дивно, як ці маленькі ніжки можуть так

багато тупати. І тут з першого часу треба дати дитині повну самостійність рухів, інстинкт забезпечить її від втоми. Хоче дитина лазити — хай лазить, хоче ходити — хай ходить, треба тільки прибрати геть усе, що може їй стати на перешкоді, або пошкодити їй. Монтессорі цілком справедливо каже, що діти потребують різноманітних рухів — не залишатися весь час стоячи, а лягати, качатися по траві, на ковдрі, перелазити через паркан, перестрибувати через рови, скакати то на одній, то на другій нозі, це все зміцнює ноги, крижі. Бажано, щоб більшість рухів одбувалася на свіжому повітрі. Виховання додає до природніх інстинктивних рухів добре координовані, ритмічні рухи, що дуже впливають на грацію цих рухів, на свідоме керування ними. В родинному житті і в дитячих садках, а також і по школах дуже бажано провадити послідовно ритмічні (під музику) рухи, гімнастику Далькроза, бо це дуже гарно впливає і на настрої дітей. Треба також розвивати м'язи рук, пучок. Тут мають значіння так зв. Фребелівські праці: одно вже будування з кубів впливає на малі рученята, координуючи їх рухи. Тільки бажано, щоб куби були більші, бо для дрібних річей, дрібних праць у дитини ще не розвинені нерви пучок. Куби Монтессорі краще відповідають фізичному розвитку малих дітей (3—5 літ): вони вимагають де-якого, цілком можливого зусилля, щоб їх переносити, і це буде подобатися дитині; вони дають змогу бавитись з ними на підлозі — найулюбленіше місце дитини. Монтессорі дає свої кубики в обмеженім числі і з наміченою метою вживання (вправа для зору і дотику). Вони конче потрібні в кожній дитячій організації, але взагалі всі кубики дитячих будівель мають бути такого обсягу і в можливо більшім числі. Монтессорі дає ще й інші вправи для розвитку пучок дитини — шнурування застіжки з гудзиками різного обсягу. Ці вправи здаються нам трохи штучними — дітям можна давати застібати один одному черевик, одягу, — це, правда, буде випадкова, а не систематична вправа, але й її можна повторювати в забаві з лялькою. Послідовно маленькі пучки навчаться всяких приємних праць — ліпити з м'якої глини або пластеліну всякі речі — яблуко, вишні, а далі й зайчика, і котика; навчаються викручувати так папір, щоб робити вітрячки і т. н., поводитися з ножицями, щоб вирізувати і човники, і ляльок, навчаються підкидати м'яча, запускати дзигу. Спочатку, вже на другому році, діти дуже люблять носити різні речі — дрова, книжки, і це дуже зміцнює м'язи рук і захоплює дитину, як одна з перших свідомих «праць». Так маємо задовольнити інстинкт руху, даючи йому волю розвитку і різноманітний напрямок — рухавками, розвагами, гімнастикою, ручною працею, для якої виховничий постійно має підбирати відповідний матеріал. Майже те саме можна сказати і про інстинкт забави, але про нього буде річ нижче. Велику увагу треба звернути

на творчий інстинкт, бо він має велике культурне і соціальне значіння. Раніш ми занадто пригноблювали цей інстинкт, вимагаючи від учнів виконання певних зразків, чужих його настрою, його нахилів, але відповідних нашим колишнім теоріям. Скільки творчих сил згасло під впливом цих чужих указівок! Навіть Фребель, хоча й пропонував вільний розвиток усіх здібностей дитини, давав у своїх працях дітям готові зразки, а його невдалі послідовниці — Фребелічки — цілком змеханізували його праці, даючи їх дітям для виконання майже під свій диктат: «діти, відкрийте ваші шухлядки, візьміть кубки, поставте один кубик так, а другий так, ми збудуємо міст» і т. д. Творчість — це найдорожчий скарб людськості, вона утворила ввесь наш сучасний культурний добробут, наше містецтво в найширшому значінню цього слова. Кожна дитина з початку життя виявляє де-яку творчу силу, таку або іншу творчу вигадливість. Та дитина, яку збогачено від природи добрим уявленням, творить з першого року свого життя, перекладає палички по своїй думці, творить кубиками визерунок. Дайте дитині виявляти свою може і дуже елементарну творчість, і вона в неї буде вже більше розвиватися, давайте їй матеріял, розвивайте уявлення дитини, і її творчі сили будуть усе зміцнятися, теми поширюватися, в них що-далі дитина краще буде висловлювати свої вражіння, свої уяви, настрої — цінний матеріял для кожного психолога і педагога, бо це є найщиріша сповідь маленької людини, найпевніший вираз того психологічного становища, в якому дитина живе в той або інший момент. Треба збирати усякі твори дітей: їх малюнки, їх казки, словесно-письменні твори. Треба прохати усіх матірок і вчителів не давати дитині зовсім шаблону, або давати тільки дуже рідко і можливо найкращий для піднесення естетичного почуття дитини. Творчість дітей виявляється дуже різноманітно. Відома танцюристка Дункан спостерегла одного разу, як невеличка дівчина на березі моря, силкуючись переняти рух морських хвиль, як вони набігають і розбиваються об берег, утворювала свій танець. Мені доводилося чути, як дівчинка років 7-ми, сидячи сама на ганку, склала свою пісню про корівок та пастушків, що в дощ верталися мокрі з пасовища. Взагалі педагоги повинні дуже цінити усяку самостійну творчу працю дитини не для того, щоб з кожної дитини утворити майстра в малюванні, співі, літературі, а для того, щоб викликати у кожної дитини можливо більш творчих сил, бо це найбільш коштовна річ для поступу і найбільш індивідуальна (що утворить одна дитина, того може не зробити її сусідка і навпаки). Всесвітній поступ і поступ того або іншого обмеженого соціального колективу складається з поодиноких індивідуальних вкладів в загальну скарбницю. Чим їх більше, чим вони більш різноманітні, тим краще для поступу. Ми всі занадто довго ховались із своєю власною творчістю, жили

чужими вказівками, традицією. Нехай-же наші діти живуть своїми творчими силами, а педагоги нехай дають їм волю і змогу найширшого розвитку.

Що до будівничого та хліборобського інстинкту, то вони помічаються не у всіх дітей. Нам — українцям бажано було-б використовувати інстинкт хліборобський, бо край наш цього потребує. Діти взагалі люблять копатися в землі, щось садити в землю. Треба, щоб коло кожної школи, дитячого садка, при-тулка був сад, в якому діти мали-б змогу садити де-яку городину, квітки, плекати їх, користуватися своєю працею. Це дає змогу звертати увагу дітей на всякі ботаничні і зоологічні явища, дати їм звичку і цікавий матеріал для всяких спостережень. Це праця добра для здоров'я і цікава з наукового боку; вона дає дітям чимало естетичного задоволення і в квітках, в розділі усього саду — грядки, клумби, вазони з квітками, пучки квітів з власного саду. Хоч хліборобський інстинкт і не у всіх дітей міцний, але задовольняти його треба, бо він дає чимало приємних переживань для дітей і є природній в наших селянських дітях. Будівничий інстинкт виявляється в тому, що майже всі діти з усього — з палічок, з піску, кубиків і т. и. дуже люблять будувати хатки, церкви і інші будівлі. І тут, як і завше, треба їм давати різний матеріал і повну волю самостійної творчості.

Для початку навчання має значіння інстинкт цікавості. Він дуже міцний у дітей; з ним дитина йде до школи, надіючись і бажаючи багато де-чого взнати, зрозуміти. До цього часу школа не рахувалася з цікавістю своїх учнів — вона мала свою програму, дець в кабінеті міністра складену, і не цікавилася гими інтересами, що хвилювали дітей, цікавили їх; і можна було помічати, як за де-який час шкільного навчання дитяча цікавість підупадала, зникала, її заступала повна індіферентність до того, чого так штучно вчила школа, і усі живі інтереси дитина задовольняла по-за школою, самостійно. Тепер школа наближається до її нахилів, інтересів і потроху переробляє свої програми. Перша цікавість дитини виявляється в дуже наївних питаннях, з якими вона звертається до своїх близьких, і на які інший раз дуже тяжко відповідати: чому зірки не падають з неба; через що вітер віє; чому сніг білий? Матері завше нервуються від цих питань і або женуть від себе настирливу дитину, або традиційно відповідають: «як виростеш, тоді будеш знати». Але дитина не розуміє далекого майбутнього, питання цікавлять її, і вона настирливо допитується, звертаючись до всіх навкруги, аж доки не одержить від когось задовольняючої її відповіді, часом відповіді цілком не правдивої, а забобонної. Від таких відповідей дитина набирається неправдивих уяв, з якими нам пізніш вже доводиться боротися. Краще матері самій по змозі задовольняти дитячу цікавість, або просто відхилити увагу дитини від ціл-

ком незрозумілих для неї питань. Але взагалі і в родині, і в дитячих садках треба прислухатися до дитячих запитань, давати їм матеріял для спостережень, для знання, який би відповідав їх інтересам. Майже всі діти більш усього цікавляться усім рухливим — живими звірятами, неживими, але рухливими речами — паротягом, працею — пилянням дров, нагострюванням ножа і т. и. Через це вже з молодого віку треба давати дитині знання з природознавства і з техніки, відповідно до того, що вона може з цього зрозуміти. Природознавство можна визнати за першу науку малих дітей. Скільки задоволення має дитина розглядаючи метеликів, придивляючись до жабок, що ховаються в калюжах і звідти так меланхолійно кумкають, прислухаючись до співу всяких птахів, слухаючи про життя звірят, плекаючи ріжних звірят і спостерігаючи їх звички. Дитина сама так звязана з усіма природними елементами, що треба її як найближче оточити природою. Для родинного життя краще всього жити не по бучних центрах, а десь ув околицях, де можна дати дитині змогу бачити цих метеликів, слухати шпака або жайворонка, робити спостереження над комахами. Не дурно тепер усі дитячі організації старанно улаштовуються не по містах, а по селах, в далеких околицях міст. Цікавість дитячу до техніки найкраще задовольняти екскурсіями на ті чи інші технічні заряди, починаючи з найпростіших — пекарні, тартака, кузні і кінчаючи цукроварнею (для дітей 12—14 літ). Добре водити дітей на пасіку, на баштан, на млин. Потім дитина намагається сама зробити все те, що вона бачила і зрозуміла, і коли в цих працях виявляється багато помилок, то треба повторювати такі екскурсії і викликати увагу дитини до найголовніших знарядь і головніших моментів технічної праці. Взагалі інстинкт цікавості — це перший нахил до науки, він виявляється зацікавленням дитини до тих або інших з'явищ. Цікавість, на думку сучасного видатного американського педагога Дю, це головна основа, на якій треба ґрунтувати все навчання. Там, де цікавість дитини задовольняється, там працює вона радісно, швидко все схоплює, добре затямлює. Де нема цікавості, нема ані уваги, ані бажання затямити. Це треба добре зрозуміти всім учителям і не примушувати дитину з увагою слухати про царя Навуходоносора, коли дитина дивиться з кімнати у вікно і захоплено стежить, як в нього влітають золотисті бджоли і великі зелені мухи...

Таким чином бачимо, що в інстинктах справді виявляється все життя дитини, її первісні нахили, і це примушує кожного виховничого як найкраще ознайомитися з тим, які саме інстинкти перемагають у його вихованця. В зразковому дитячому садку при Пітсбурзькому Університеті (в Америці) усе виховання будується на 7-ми головних інстинктах дітей (самоохорони, їжі, руху, забави, мови, творчості, будівництва, ціка-

вості). Навчанню найбільш сприяють інстинкти цікавості, переймання, творчості і мови. Для морального виховання — інстинкт переймання, соціяльний, забави і мови. Навчання може провадитися тоді, коли дитина гарно отримує приймання і коли добре працює її пам'ять та уявлення.

III.

СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИНКТ.

Для морального виховання треба взяти на увагу інстинкт дитини до соціального об'єднання, в ньому лежить ґрунт природного морального виховання, відповідного сучасному піднесенню громадського почуття. Рума каже: що дало людині змогу перемогти в її жорстокій боротьбі з природою — то це об'єднання її зусилля з іншими людьми. Усі користувалися винаходами кожного, і кожного захищав той або інший колектив. Умови життя кращали, й ізолювання від себе подібних істот ставало неможливим для окремої людини, і вона ставала тою соціальною істотою, яка і формується остаточно в найтіснішому єднанні з людьми.

От через що соціальний інстинкт і має велике значіння для виховання. Першу увагу дитини викликають рухи тих осіб, що її оточують — підходять до її колиски, одходять, цілують, купують, колишують. Помалу набіраючи свідомости, дитина починає переймати рухи найближчих до неї осіб, але ще довгий час зостається індивідуалістом, не потребує жадного товариства дітей одного з нею віку, але і сама в хаті без рідних осіб залишатися дуже не любить. По дитячих садках можна помітити, що чотирьохлітні діти найбільш люблять гратися сами з цяцьками. Але далі з кожним роком інстинкт соціальний, інстинкт групування набирає більшої сили, особливо в шкільні роки, вимагає конкретного задоволення. Рума поділяє цей досить складний інстинкт на такі частини: 1) нахил до товаришування, 2) бажання ухвали від свого гуртка, 3) змагання якомога вище піднести свій гурток, свій колектив з того або іншого боку. Дитина, каже філософ Ляйбніц, це соціальна монада, маленький всесвіт, на якому відбивається все його оточення. Вже на 2-х річній дитині можна помітити, серед кого вона живе. Болдвін каже: дитина народилася для того, щоб стати членом громадянства так само, як вона народилася з очима, щоб бачити, з вухами, щоб чути. В кожній дитині треба визнавати не саму тільки душу, замкнену в окремому тілі: треба бачити душу, тільки почасти замкнену в її власне тіло, а почасти і в тілах інших осіб, звязаних між

собою всякими змаганнями і одною метою. Дитина вже на другому році ставиться до людей з певним очікуванням: вона знає, від кого прийме найбільше приємних вражіннь, хто найкраще припинить різні її страждання. Поволі дитина знайомиться і з чужими особами, до яких спочатку ставиться спокійно, поки той чужинець не зробить якого агресивного руху. Рух це небезпечна річ: чи він дасть насолоду, чи страждання. Одна особа дає бульки, інша має страшні темні окуляри. У дитини складаються різні відносини до різних осіб: виявляється бажання ухвали, страх осуду, чимало дітей кокетують з чужими людьми, — на це не треба звертати уваги, не підтримувати. Разом з цим з'являється у де-яких дітей нова антисоціальна риса — соромливість, яка іншого разу переходить в лякливість перед кожною неблизькою особою. Ця риса зникає, коли дитина часто бачить багато чужих осіб, і навпаки, вона зміцнюється від ізольованого родинного життя. Пізніше, коли в половий період у дитини настає стадія піднесеної самокритики, знов дитина стає несмілою, соромливою. Виконуючи всякі праці вона боїться осуду. Як зауважив Стенлі Холль, першим виразом дитячої соромливості є бажання сховатись, втікти. Помічається якась незграбність у дитини: руки, ноги мов чужі, вона не знає, куди їх діти, боїться показатися смішною, червоніє, спускає очі додолу. Іншого разу бідна дитина відчуває млявість у всіх членах; мова, рухи — усе затримується, і вона доходить до стриманого, але гіркого плачу. Така соромливість часто повстає від слабости, нервовости (треба зміцнити нервову систему, зміцнити тіло холодним витиранням, ваннами), або від самокритики — свідомости своєї недотепности в порівнянні з іншими товаришами. С. Холль вказав на де-які причини цього явища. Між ними трапляються дуже звичайні і непереможні: «Мій довгий ніс викликав жарти навкруги мене, і я ставав несміливим, мені ставало соромно». Таким дітям дуже тяжко зносити насмішки, жарти, вони одхиляються від товаришів, тримаються ізольовано. Але тут можуть допомогти тільки товариші, спинивши свої жарти, підходячи з щирою дружбою до таких майже нещасних дітей. В родинному житті треба виховати волю у таких дітей, ставити їх в такі обставини, де вони волею мусять перемогти свою соромливість, ставитися до них з ласкою, але постійно переконувати дитину, що така вразливість неможлива в спільному житті і тільки виявляє занадто піднесений погляд на самого себе. Бажано підшукати для такої дитини між товаришами щирого друга. У дітей дружба складається об'єднанням з товаришеским гуртуванням. У них симпатії дуже змінливі, і дитина часто міняє своїх друзів і подруг (особливо дівчат). При виборі друга діти керуються більш зовнішніми рисами — краса, спільні нахили, локальна близькість, взаємне спочуття. Діти вже складають собі певні «ідеали», якими надіються досягнути

ухвали і старших, і своїх товаришів: чотирьохлітній хлопець хвалився своїм бігом, дівчата своїм новим убранням (в 1 р. 3 міс.), черевиками. Взагалі 78% хлопців вихваляються тим, що вони можуть зробити, 22% тим, що вони в себе мають чи в одязі, чи з яких інших річей — олівцем і т. и. Навпаки 90% дівчат хваляться тим, що вони мають, і тільки 10% тим, що вони вміють робити. Цікаві спостереження виявляють вплив колективу на успіх праці: праці пам'яті, механічні роботи краще виконуються в колективі, — напр., диктант. Там, де потрібна індивідуальна творчість, праця виконується краще на самоті. Мейман визнає домашні праці школярів кращими через те, що вони завше мають більш індивідуальної творчості. Спільна праця уніформує якість роботи і класну — взагалі дитячу працю треба так провадити, щоб творча робота могла як найкраще індивідуалізуватися, а більш механічна щоб провадилася в спільних зусиллях класа, гуртка. Велике значіння має для урегулювання праці авторитет учителя та класна дисципліна; добре вжиті вони заміняють дітям ту власну волю і самоопанування, яких дітям ще бракує; соціально виховання не повинно паралізувати індивідуальності, навпаки; але соціальний інстинкт повинен ставити їй певні обмеження; в громадському вихованні складається гуртова свідомість, громадське єднання, охорона спільних інтересів. Буше в своїй праці «Солідарність в школі» з приводу одної байки Ляфонтена пропонував учням 13—14 літ написати, що саме вони розуміють під виразом в байці — *intérêt commun* — (спільний інтерес). Ця анкета показала, що учні цього віку вже досить добре розуміють це питання. Одні означили один, а інші кілька спільних інтересів, напр.: «не треба приходити до школи, коли в родині є якась пошесна хвороба, не треба кидати на підлогу лушпайок з яблук чи померанців, бо через них можна впасти; не бавитися занадто по дикунськи в шкільному дворі, бо директор покарає і винуватих, і невинуватих; не поводитися нечемно на вулиці, бо це скомпромітує школу, і т. и.». Школа з самих ранніх щаблів найкраще може виховати найголовніші моральні засади — добрі взаємні відносини між товаришами і вчителями, а також почуття свого обов'язку. Соціальне почуття дитини розвивається без перерви одночасно з тим, як вона засвоює нові вражіння, нові акції. Їй постійно доводиться підніматися до нових, більш складних соціальних функцій. Соціальна спадщина значно полегшує їй виконання цих функцій, напр.: вчити мови, вести торг, відбувати всяку службу. Дитина почуває себе в соціальному осередкові, як у повітрі, і як тіло росте, вдихаючи повітря, так і духові сили дитини ростуть, вбираючи в себе елементи соціального оточення, і людина стає справді соціальним продуктом; все, чого людина навчилася, прийнято від товаришів і в широкому, і в стислому значінню цього слова.

✓ Натопр в своїй «Соціяльній Педагогиці» каже: «Людина стає людиною тільки дякуючи людській епільності. Як би вона виростала цілком ізольована, то впала б у звірячий стан». Але вона не росте ізольованою і не росте просто одна людина обік з другою, а під ріжноманітними впливами одної людини на другу, постійно реагуючи на ці впливи. Жадна дитина ніколи не перетворила-б первісного хаосу своїх приймань в ладний світ об'єктів, коли-б вона користувалася самим тільки своїм прийманням, а не використовувала знання інших близьких їй осіб, а пізніш досвід усієї культурної людськості. Свое власне Я виникає при якому-небудь новому творі, кожного разу, коли дитина робить щось незвичайне для неї, новим засобом. Що-далі в своїому рості дитина змагається зробити щось своє, незалежне від зовнішнього впливу — збудувати церкву з кубів, а потім ті самі куби перекласти на якогось звіря. Ця творчість задовольняє дитину, коли вона має ухвалу її оточення, коли вона бачить, що їй інші поділяють оригінальні думки дитини. Соціяльне твердження конче потрібне не тільки дитині, а кожному творцеві — письменнику, різьбареві, маляреві, технікові; без нього всякий твір втрачає свою вартість. Те, що спочатку дитина шукає інстинктивно-соціяльних відносин, до того вона далі тягнеться свідомо. Так само робила і вся людськість. І ця реакція спочуття найкраще допомагає вихованню альтруїзму. Тільки соціяльні відносини перемагають в дитині первісний природній її організм. Те внутрішнє переймання, про яке була мова вище, є ґрунтом для виховання альтруїзму. Песталоці пропонує водити дітей в бідні халупи, щоб вони реально додивлялися до чужої біди і раділи, що можуть допомогти бідному. У Франції між школярами утворюють т. зв. товариства «Ліги добра»: кожний член такої ліги мусить, де-б він не побачив у тому потребу, йти на допомогу, не тільки рятувати людей, а й усе живе: кошенят або цуценят, яких хлопці закидають у воду, не давити жаб, допомагати старим нести щось дуже важке; ці ліги мають де-що спільне з бойскаутами, але ці останні мають куди більш широкі завдання і для виконання їх дають певну підготовку, навчаючи дітей добре плавати, лазити, виховуючи в них шляхетне почуття свого обов'язку перед усякою слабою беспорядною істотою. Через це дуже бажане поширення у нас на Україні цих організацій, при чому не слід надавати їм тільки військового напрямку, а найбільш гуманно-лицарського. Добре також об'єднувати дітей в т. зв. Маєві Спілки для охорони птахів. Це теж виховує почуття симпатії до всього живого, а тим більш до птахів. Підносять почуття гуманності і лекції з історії, з літератури, добре підібрані оповідання, а головне приклад найближчих людей — вчителя, батька, матері, товаришів. Тут треба зазначити, що оточення має величезний вплив на моральний розвиток дитини, і оскільки

дитина морально зростає в доброму оточенні, в атмосфері взаємної любови і допомоги, остільки вона псується, деморалізується в поганому оточенні.

Невідповідне соціальне оточення дає дитині небажані напрямки думок, нахиляє до всяких забобонів і до злочинів. Діти, яким за весь час дитинства бракувало морального керування, легко стають злодіями. В Америці робили анкету між 1589 малими злочинцями: 577 мали батьків п'яниць, 298 мали п'яниць матерів, у 219 мати ввесь час заробляла не дома, 316 не мали батька, 216 мали дуже тяжке родинне життя, 614 були круглими сиротами, цілком безпритульними. Всі ці діти дуже рано курили і запивали. Не маючи хатнього теплого притулку, вони розлазилися як мишенята, збивалися в гуртки, які і ставали для них першими школами злочинств. Товариський вплив тут викликав найгірші вчинки, хоча й на користь гуртка, але проти всяких моральних принципів. Тут перед нами повстає ще один, дуже небезпечний соціальний чинник — сугестія або гіпноз, який дуже сильно впливає на дитину, впливає непомітно, інший раз безпереривно. Сугестія є одночасно і позитивний, і негативний чинник. Суть гіпноза в тому, що уяви і почуття одної людини без критики передаються або цілому колективу, або одинокій дитині. Гіпноз починає впливати на дітей з перших днів їх життя — колискові пісні, притулювання до грудей матері викликають без всякої волі самої дитини потрібні фізичні стани — сон, ссання грудей. Маленькі діти дуже легко піддаються сугестії, в них немає проти неї ані певного суду, ані реального досвіду. Їх можна навести сугестією на цілком неправдиві вражіння що-до смаку, кольору, обсягу, піддурити їх на неіснуючий в них біль. В шкільному житті сугестія грає велику роль. Коли сказати учню певним тоном: «ти не зробиш цієї задачі» — це так діятиме на його настрій, що він і справді не вирішить задачі. Навпаки, як що йому весело та бадьоро висловити упевненість в його силах, він зовсім инакше поставиться до роботи. Діти по самовпевненню можуть уважати себе таким або іншим учнем. Авторитет учителя впливає як сугестія. Так само впливає дуже на дітей театр, кіно, вулиця, і ці сугестії далеко не сприяють моральному вихованню, але вони дуже могутні, як це ми можемо бачити на малих злочинцях. Їх рецидивізм пояснюється об'єднанням настроєм всіх скупчених у в'язниці злочинців. В Бельгії рецидивісти складають 40%. Всім відомий так зв. класний шкільний гіпноз, завдяки якому діти в школі зовсім не такі, як дома. Сугестією можна користуватися, щоб одучити дітей від лякливости, брехливости, від занукування. Дуже сильно відбиваються на дітях усякі нервові хвороби в їх оточенні — гістеричність, танець св. Віта і инш.; вони займають інший раз цілі колективи дітей. Так в одну німецьку гімназію в жовтні 1905 року всту-

пила дівчинка років 13 з якоюсь нервовою дриготою, і вже до 16-го січня на таке тремтіння заслабло до 66 дівчат. Самогубства серед молоді теж инколи повстають як соціяльна хвороба, як загальна взаємна сугестія, перемогти її можна тільки виставивши якусь иншу міцну сугестію. В 1907 році, в час пригнічення революційного руху в Росії, в Петербурзі сталося 986 самогубств, з них 40 саме серед молоді. Цікавий випадок класної сугестії розказує Рума: «в 11 годин ранку, каже він, я запитав у класі, чи не бачив хто мого цизорика на катедрі. Ніхто нічого не одповів. Я повторив запитання: чи не бачив хто ножичка, що я поклав на катедру. 29 учнів (57% класа) починають завіряти, що вони його бачили, хоча з тих місць, де вони сиділи, це було неможливо. 7 учнів кажуть, що вони бачили, як учитель різав ним папір, як я ним загострював олівець і вривав шматок гуми для одного фізичного досліду. Коли я сказав, що мій ніж зник в класі після рекреації, настала тиша. Потім один учень каже, що Г. (учень, якого недавно було обвинувачено за крадіжку) під час рекреації був у класі, і що де-хто бачив, що він стояв коло катедри. 8 других учнів розповідають різні деталі цього випадку. А справді я й не виймав ножа з кишені, а Г. один з перших вийшов з класу і весь час рекреації був на дворі». (Pedagogie Sociale, Rouma). Так складаються під впливом гіпнозу різні легенди, так діти несвідомо брешуть. Нам треба в питанні дитячої брехні бути дуже обережними, бо брехня часто буває в них чи під впливом сугестії, чи від занадто яскравого уявлення. Рума після ріжноманітних своїх і чужих експериментів робить такі висновки: 1) Сугестії підлягають усі діти, 2) вона зменшує свій вплив із ростом дитини, 3) збільшується, коли діти мають до діла з мало знайомими їм речами, в яких вони не мають власного досвіду, 4) в групах дітей сугестія набірає сили, 5) багато залежить в сугестії від того, хто ставить дитині такі запитання або каже про такі факти, які своєю сугестією впливають на дітей, 6) міцна підлеглисть сугестії у більш старших дітей виявляє їх слабкий інтелект і слабу волю, 7) підлягають сугестії легше фізично слабкі діти, 8) дівчата взагалі підлягають більш сугестії, ніж хлопці.

Як бачимо, сугестія — це значний фактор соціяльного виховання, він може бути і дуже корисним в різних випадках, і дуже шкідливим не тільки тим, що може нахилити дитину до злих вчинків, але й тим, що довгим впливом сугестія розслабляє волю дитини. Треба робити можливо більше експериментів та спостережень, щоб дізнатися, які психологічні закони керують її впливом. Педагоги повинні звернути увагу на такі вже відомі факти: 1) Сугестія ґрунтується на вірі й на авторитеті, на недостатчі розумової критики й досвіду. Слабі, безвольні діти і малоосвічені люде легко підлягають сугестії й цілими гуртками, і окремими особами. Для виховання самостій-

ної міцної думки у дитини (і в цілій народній масі, яка так легко підлягає сугестії) треба поліпшити її спостережливість, певність її суду, поширити і поглибити її знання, зміцнити волю. 2) Щоб використати сугестію для виховання, треба насамперед зробити її цілком правдивою, давати провадити її особам з певними педагогічними переконаннями і з авторитетом перед дітьми. 3) Учитель що-дня має змогу вживати і корисну, і шкідливу сугестію, першою він може піднести дух і здібності цілого класу і окремого учня, другою може зовсім пригноби-ти настрій учнів і пошкодити їх розвиткові. Тому треба пам'ятати, що чим більше ми визнаємо дітей за добрих, тим вони й справді такими стають, і навпаки. Один американський суддя над молодими злочинцями поведився з кожним з них дуже ласкаво, обмірковував з ними їх злочини і потім без усякої варті одсилав до в'язниці, і кожна дитина цілком вільно сама доходила до в'язниці і жадна з них не зрадила свого суддю. 4) Те, що вчитель хоче сугестувати своїм учням, повинен і він сам визнавати можливим і бажаним осягнути і повинен провадити сугестією спокійно і твердо. 5) Учитель повинен сам берегтися самонавіяння, щоб не ставитися до своїх учнів несправедливо і не образити їх нерозумінням їхньої душі. 6) Сугестія може викликати почуття тепла, холоду, болі, або уяву, якийсь вчинок, нахил і може викликати самостримання (не пити горілки, не їсти цукерок), — віру в себе, або навпаки — зневірря, може примусити до навчання, до праці. 7) Кожний клас і школу треба розглядати як соціальний організм і треба з увагою слідкувати, щоб на нього не впливала яка шкідлива сугестія; боротися проти неї можливо тільки зусиллям усього класу.

Не треба забувати, що слухняність малих дітей — це не що інше як підлягання сугестії — тону матері, її поглядів. Болдвін так пояснює слухняність дитини: вона чуває, що для згоди з волею своїх рідних їй треба постійно зрікатися де-яких своїх бажань, своїх змагань. Дитина чуває якусь регулярність, упорядкованість усіх вимог і заборон її рідних — це перша індивідуальна сугестія. Перед дитиною складається якийсь зразок, котрий вона дуже хоче осягнути, котрому вона кориться, або, іншими словами, — переймає, — і в маленькій голівоньці майже несвідомо складається такий вислід: мої батьки гарні, хоч один від одного й одріжняються, але що до мене, то вони дотримуються якогось одного закону. Я хочу бути гарним і мушу звикати бути таким, як вони. Це пояснення Болдвіна наводить нас на думку, що усі наші накази, заборони повинні бути добре обмірковані і не сипатися на дитину, як з рогу достатків, в залежності від нашого настрою; вони повинні відповідати потребам дитини, або захищати її від якоїсь небезпеки. Потроху слухняність дитини дає їй звичку до морального поведження, яка ще зміцнюється співчуттям дитини до тих осіб, які дають їй моральний напрямок

і прикладом — батьки, вчитель, товариський колектив. В новій школі цей останній чинник має грати найпершу роль: оскільки ми хочемо виховати в дітях соціальне почуття, повинні давати йому найбільшу змогу виявлятися. Для цього дітям з самого початку їхнього шкільного життя самим доручається упорядковувати його. З дітей закладається такий виборний комітет, який на певний час бере на себе обов'язки і економічні і інтелектуальні — упорядкувати бібліотеку, забезпечити учням найдешевшу купівлю зошитів, олівців і т. и., улаштувати гарячі сніданки, витворити «закони» поведження учнів в школі. Таке самоврядування дуже добре впливає на розвій громадської свідомости, почуття свого громадського обов'язку, лояльного виконання законів, вироблених власними нарадами. Таке самоврядування в його найпростішій формі може розпочатися з дітьми вже 6—7 літ (з старшою групою дитячого садка). З кожним класом обов'язки цього шкільного самоврядування поширюються, організуються навкруги його, під його головним доглядом інші комітети і гуртки учнів або для організації екскурсій, або для театру, для зимових розваг, для самонавчання й т. и. Чим жвавіш, ширше розвивається шкільне життя, тим більш шириться сфера самоврядування, і в нім учні справді навчаються бути громадянами, дбати про спільні інтереси, допомагати один одному і з пошаною та прихильністю ставитися до свого об'єднаного шкільного життя.

Сам учитель не має чого втручатися в це самостійне життя учнів, але у нього завше повинні бути такі з ними відносини, щоб вони самі шукали його порад, щоб самі його, як старшого товариша, закликали до спільної праці. В такому громадському осередкові егоїстичні інстинкти поволі уступають місце громадським, але індивідуальності вільно можуть в ньому розвинутися, виступити з своїми надзвичайними здібностями і допомагати громадському розвиткові; це є соціальний одбір найбільш соціально пристосованих осіб. Так само буває одбір цілих соціальних груп — боротьба племен, націй, рас — і перемога теж найкраще здатних до культурного життя. Людність в своїй розвитку примушена була теж поєднувати свій інстинктивний нахил до найширшого розвитку індивідуальности з потребою об'єднання, якого вимагало соціальне життя. В згоді з цими двома нахилами визначалась соціальна емоція, співчуття. Це співчуття буває органічно-рефлекторне і свідоме, розумне. Перше буває і в звірів: собака виє і шукає своїх цуценят, коли їх від неї забрано. Дитина, бачучи сум на обличчі мами, одразу починає плакати, це природне співчуття. Розумна форма співчуття виявляється у дитини під впливом природньої чулости і виховання — співчуття до усіх убогих, слабих — і стає одним з найкращих елементів людської душі; це гуманізм, можливо найширший, що співчуває не тільки своїм кривим, але й усім, хто страждає. Ро-

зумне співчуття — це наслідок соціального життя: як би дитина не мала уяви про *не я*, про когось іншого, кого вона, може, й не знає конкретно, але може завше собі уявити — не було-б кому співчувати. Це співчуття послідовно розвивається до різних форм соціального об'єднання: наше Січове братерство, побратимство в Сербії, навіть серед негрів існує присяга братерства. Ті народи завше перемагали, які найміцніші були об'єднані.

Симпатія, каже Сутфлянд, — це сила активна; вона дає нахил до різних моральних завдань, утворює почуття обов'язку. Жадна дитина не родиться з ідеєю обов'язку, — це не інстинктивне почуття симпатії, — тим легше в неї розвинути почуття обов'язку. Симпатія до людей і почуття обов'язку ще не складають усього морального виховання: воно ще мусить дати дитині розуміння правди, яким повинно бути пройнято все життя. Весь сенс моральної індивідуальності полягає в тому, щоб дитина самостійно розуміла правду і неправду і не давала себе збити з правдивого шляху ані власним емоціям, ані якимсь зовнішнім впливам. Як би тісно ми не були зв'язані з громадою, тільки ми самі можемо допомогти собі добре зрозуміти добро і зло і назавше стати «чесними самі з собою». Кожному індивідові конче потрібна правда; для суспільності вона теж конче потрібна: нема такої людської діяльності, такого волевого людського руху, які не вимагали-б правди. Ідея правди, мов сонце, проливає світло на весь світ практичних вчинків усіх людей. Вона обов'язкова. Щоб громадське життя пройнялось правдою, конче потрібна участь усіх. Це показує нам, як уважливо треба виховувати в дітях правду власним прикладом, щоб дитина не могла добачити в житті своїх близьких жадної суперечності між словами і ділом, щоб ніколи брехня не ставала для дитини корисною. Не треба лякати дитину якоюсь карою за злі вчинки, бо кара викликає бажання хоч би брехнею уникнути її. Є тільки одна брехня, яка остільки походить з почуття симпатії, що не може бути нами осуджена — це брехня за друзі своя — щоб вирятувати товариша, взяти на себе його провину; для цього шляхетного вчинку сама брехня набірає такого яскравого характеру доброти, що не може бути осуджена, але повинна бути з самою дитиною добре обміркована. Бажано, щоб ми знали, який ідеал складається в глибині її душі. Коли він починає вияснятися, дитина починає розуміти, які саме вчинки асоціюються з цим ідеалом, і що вона сама повинна робити тільки те, що зробила-б її ідеальна особа, і не повинна того робити, чого не робила-б та ідеальна особа. З утворенням такого ідеала дуже зв'язано пробудження в дитині релігійного почуття. У дітей є нахил виявляти активною ту ідеальну людину, яка живе в її думці. Дитина, набіраючись моральної свідомості, відчуває, що десь має існувати таке *я*, що відповідає усім рисам ідеала — мило-

сердю, любові, красі, правді, і присутність якого дає дитині бажання, яко мога ближче стати до цього майже реального ідеалу. Дитина вичікує, в чому саме виявить себе ця найкраща істота і поясняє собі це своїм власним розумінням: як в родині все найкраще походить від батька, так і цю істоту дитина уявляє собі як всесвітнього батька. Само собою, що це тільки моральна частина того релігійного почуття, яке в душі дитини складається і під впливом природнього пантеїзму, і під впливом зовнішніх вражінь від оточення. Релігія має і соціальний вираз — культ, який теж не може не впливати на дитину. Взагалі сучасна педагогія не звертає багато уваги на розвиток в дитині релігійного почуття, але йому надавали великого значіння всі славетні всесвітні педагоги: Песталоці, Коменський, Фребель визнавали його за головне джерело морального виховання. Можна певно сказати, що в дітях є інстинкт релігії, але в багатьох дітей під впливом оточення і особистого духового складу, занадто реального, це почуття зникає. Чи повинні ми його піддержувати і як його виховувати? Само собою, коли батьки сами не мають релігійного почуття, краще нехай вони не втручаються в цю святая святих дитячої душі. Але це буде для дитини втрата одного з таких переживань, які полегшують самий процес життя. Дитина в перші часи свого розвитку в цьому питанні потребує від своїх виховничих так мало: вона хоче знати, хто утворив весь цей чудовий світ, в якому вона так кохається, і коли їй скажуть, що це сотворено Богом — це не буде брехнею, бо і для найбільших вчених це було те пояснення, далі якого ще не сягали жадні телескопи, хемичні лабораторії, то-що. Коли дитина ще питає: де Бог, можна їй сказати традиційно: Він на небі, і це не буде брехня, бо там за тою блакитною безмежною красою і для астрономів ще ховається багато таємниць. Або можна сказати по Толстовськи: Бог живе в твоєму серці і керує усіма твоїми добрими вчинками.

Це дитина менше зрозуміє.

Для соціального розуміння релігії треба давати волю дитині приймати участь в тих або інших виявах культу, бо вони ваблять своєю красою або своєю архаїчною наївною простотою, такою близькою до душі дитини. Напр., що може більш вабити дитину, як не Свят Вечір, з чеканням народження тої ідеальної істоти, що панує таємниче над усім світом і, на думку дитини (а також і всіх віруючих), володіє усіма моральними скарбами. Або якою поезією охоплює дитину весняна ніч на Великдень, коли уся природа відроджується від зимового сна і наче всім своїм молодим життям протестує проти жахливого з'явища смерті і хоче дати нам радісну певність можливості вічного життя. Щасливі ті родини, що можуть провадити ці свята за архаїчно-народними звичаями: вони дають своїм дітям глибоке, прекрасне переживання, яке зали-

шає на все життя етичне і естетичне вражіння і зв'язує дитину з тим народом, що в своїй могутній творчості утворив цей культ. Взагалі ті свята, що зв'язані з давніми, народними, релігійними віруваннями і ов'язані національною поезією — Купала, Зелені Свята, Маковія, Спаса у нас, — вони багато говорять дитячій уяві, і бажано, щоб вони і тепер мали свій соціально-національний характер і провадилися-б у кожній дитячій організації за народними звичаями. Цей настрій дитини, в якому об'єднуються і ідеально-релігійне почуття, й естетичне, й національно-патріотичне — може стати гарним ґрунтом для певного розвитку в дитині ідеалізму і прив'язаності до того народу, з якого дитина вийшла. Хай над усіма цими вражіннями світить для дитини одна певна думка: Бог є на світі (бо є передвічна краса і добро), і я мушу всім своїм життям наближатися до його досконалої доброти і правди. Такого деїзму досить для дитини; не потребує вона для цього жадних катехизисів, або богослужебних пояснень, не потребує (поки сама не виявить свого власного бажання) ані причастя, ані інших церковних, більш державних вимог, так мало зв'язаних з вільним почуттям релігії. Молитва часто остільки приваблює дитину своїм надхненним настроєм, що в занадто скептичних родинах трапляється часто таке, що дитина потайки стає на вколюшки перед невідомим Богом і шепоче йому свої наївні бажання.

Молитва — це найбільш індивідуальний акт релігійного настрою, і хай кожний, хто молиться, знаходить сам слова, відповідні його настрою. Отже й дитині не забороняйте молитися, як вона хоче, тільки пізніше можна навчити її єдиної правдивої молитви, яка вже має не тільки індивідуальний, а й соціальний характер — Отче Наш. В Англії в школах співають псалмів Давида. Коли ми матимемо їх добрий переклад, може й наші діти найдуть в цьому коштовному джерелі щось для себе підходяще. По нових англійських школах хлопцям років 13—15 розказують про усякі релігії — за Будду, Магомета, Мойсея і добре роблять, бо це тільки підкреслює юнакам, що релігія могла вбіратися в різні шати і залишалася все-таки скрізь найвищим витвором народнього ідеалізму.

Так, відкинувши всякий догматизм, всякий примусовий культ, ми не можемо одібрати у дітей насолоду чистого релігійного ідеалізму. От через що тепер релігія для дітей об'єднується з естетичними й етичними переживаннями, складається з чистого деїзму і пантеїзму, такого близького до розвитку дитячого почуття природи. Соціальний бік релігійного виховання виявиться в тих спільних релігійно-національних святах, в хорovому виконанні (не що-дня примусово, а вільно по настрою дітей) таких молитов, які вже мають соціальне значіння і зміст, напр., чудова молитва українських біженців.

Разом з релігійним почуттям в соціальному вихованні виникає питання про розвиток почуття любови до рідного

краю. Киршенштейнер висловлюється рішуче за виховання, як він каже «державної свідомости» («Державне виховання» Киршенштейнер), за розуміння дітьми і державного порядку, і своїх громадських прав та обов'язків перед державою. Конче потрібно виховати в дитині почуття любови до рідного краю, і це дає свої позитивні результати, коли виховання поставлено на національний ґрунт. Ми можемо любити тільки те, що ми знаємо, і треба дати змогу дітям на очі бачити хоч найближчі місцевості, знати в них кожную річку, ліс, озеро, острів тощо, знати найближчі села, їх будівлі і т. и.; знати рослинність, звірину свого краю, знати, чим люде займаються, коло чого вони працюють. Треба робити з дітьми й близькі, й далекі (як дозволяє їх вік) екскурсії; бажано мати в кожній дитячій організації свій музей, складений з дитячих колекцій. Далекі місцевості України, головні міста — Київ, Одеса і др. бажано показати дітям в кінематографі. Географичний опис рідного краю повинно об'єднувати з історичним і природознавчим. Рідні краєвиди треба закріпити в дитячій уяві. Літературний матеріал теж має бути спочатку цілком національний — народні пісні, гри, рухавки, казки, поеми. Ця любов до рідного краю не має чого переходити в ізольований національний егоїзм, ні, — люблячи свій народ дитина повинна визнавати добрі риси і права на пошану за іншими народами. Треба час від часу упорядковувати з дітьми національні свята (найкращих письменників, історичних — зрозумілих для дитини — дат), а також і територіяльні, себ-то такі, в яких приймали участь діти усяких націй, що живуть на Україні, щоб розвинути почуття суцільности територіяльної й державної, щоб почути і жидівські пісні, і московські і від цього порівняння ще краще, більш свідомо зрозуміти свою національну особистість.

Так соціальне виховання, починаючись від найпростішого переймання дитиною у свого найближчого оточення, доходить до широких ідеалів, до глибокої самосвідомости, як громадянина, як члена держави, як сина свого народу.

Для виховання цих інстинктивних вимог дитини маємо такі засоби: розвиток мови, гри, ручна праця, — це все об'єднане в змаганні розвинути душу і розум дитини в моральному, соціальному, естетичному напрямку.

IV.

М О В А.

Мова — це головний інстинкт, який відрізняє людину від других живих істот, це є соціальний зв'язок між людьми, засіб для виявлення свого внутрішнього світу і для приймання нового безмежного знання. З усіх живих істот словесну мову має тільки людина, і це робить її паном над усім світом. Уявлення дитини тільки тоді стають певними і ясними, коли вони одержують словесне назвище. Дитина родиться з готовим механізмом для мови, але не має її майже до кінця 1-го року, бо мова це не тільки звуковий вияв, а процес розумовий, який поволі розвивається у дитини, в залежності від її інтелектуального розвитку.

За мову можна вважати не лише словесний вираз, а й усю ту складну жестикуляцію, якою користуються для виразу свого афекту первісні некультурні народи, а також діти і глухонімі, і якою так талановито користуються теж великі артисти сцени. В них один рух, один жест інший раз яскравіше висловить думку, почуття, ніж ціла група слів та речень. Італійський дослідувач Дверондо звертає нашу увагу на цінність тої мови, що її утворюють глухонімі, мови такої багатой і виразної, інший раз навіть дуже мальовничой; вона може бути дуже оригінальною, індивідуальною в своїх рухах і може утворюватися в кожний час відповідно умовам і обставинам, що її викликають. Ми знаємо добре, що південні народи з своїми жвакими прийманнями і рухливим поведженням ніколи не задовольняються словесним виразом, а завше додають до нього різноманітну жестикуляцію. Промовці і адвокати завше додають до своїх слів у промовах і виразну жестикуляцію, і пластичні рухи. Дарвін у своїх дослідях про «Вираз Емоцій» вказує, що чимало фізичних виразів — сміх, страх, страждання, лютість, гнів, любов, задоволення виявляються не тільки у людей, а й у інших живих істот дуже близькі назверх. Але пізніші спостереження виявили, що різні племена первісних дикунів та й взагалі різні народи мають деякі особливості в цих назверхніх формах психичних рухів. Мала дитина, ще не маючи слів, вже багато де-чого може виявити різними

інтонаціями свого крику, а також і своїми рухами. Паола Ломброзо дивується, що люде так старанно вчать дітей словесної мови і не вживають ніяких заходів, щоб розвинути жест, коли він є природній первісний вираз людини для різних її потреб. Вона звертає увагу на деякі цілком природні жести, що звязані в дитини з її першими рухами: так негативний рух головою походить з того руху, яким дитина одвертається від груди матері, коли наїлася до сходу і т. и. Тайлор вказує, що мова жестів існує по цілому світі. Звертаючись до початку утворення мови у людей, можна помітити, що людина першій-мала всякі звуки природи, а свої власні потреби, думки, уявлення виявляла довгий час жестами, як то форму, обсяг, напрямок, віддаленість і т. и., і поки словесна мова залишалася ще в первісному стані, жест уже досяг мистецької сили й краси. Але людей завше більше цікавила словесна мова і той процес, як саме дитина утворює свою мову. Ми всі добре знаємо, що спочатку дитина всі свої потреби, почуття голоду, холоду, неприємності виявляє криком, і хоча вона з першого дня має всі органи потрібні для мови, вона ними ще не користується і тільки поволі робить своїми вустами ті чи інші звуки собі на розвагу, лежучи в колисці; прислухаючись до розмов навкруги, вона складає на різні способи свої уста, язик і радіє тим звукам, які з них виходять. Тут відбуваються одноразово два процеси: один переймання, другий суб'єктивного одбору — які звуки даються дитині легше, ті більш їй до смаку, але всі спостереження виявляють, що першими звуками — є губні приголосні — б, м, п і голосівки у, а. Але спостереження ще не дали певних вислідів, як іде далі послідовність звуків. Багато зусиль вимагає від дитини вимова перших слів (майже у всіх — тих самих) — мама, баба, тату. Але цей первісний процес проходить безпосередньо працею самої дитини. Допомога виховничого могла-б виявитися тільки в тому, щоб повторювати коло дитини ті перші слова, і дитина, пильно дивлячись в обличчя того, хто їх промовляє, переймає, як він складає уста. Де-які здібні діти подолають майже всі звуки своєї рідної мови в 1½ р. Весь початковий лексикон дитини складається з речівників, з предметів. Дії частіш пояснюються звукоподібними окликами: тпру — їхати, с-с-сь — пиляти, тук — стукати. Тут треба стежити, щоб дитина як найкраще вимовляла звуки; не треба звертатися до дитини з якоюсь підсолодженою, зміненою мовою, а давати дитині справжні слова, справжні назвища предметів. Дитина їх змінює, полегшує собі їх вимову, але поволі вимовляє як слід, а її оригінальні зміни дуже бажано записувати, щоб збирати філологічний матеріал розвитку дитячої мови, яку вчені постійно порівнюють з мовою дикунів, первісних народів і знаходять чимало спільного між ними (див. Чемберлен). Цікаво спостерігати двох-трьохлітню дитину, як і через що саме вона схоплює ті, а не

інші слова, як складає речення, бо в цьому вже виявляється робота її розуму, і справедливо каже український філолог — мова не є лише орган виразу наших думок, а є теж орган і їхнього формування. Кожне слово освітлює, остаточно виявляє те чи інше уявлення. Так, поки дитина не знає слова «кіт», усі назверхні риси kota для неї не сконцентровані, можуть розпливатися, в той час як при слові «кіт» вони всі стають перед дитиною, складаючи один одноцільний образ kota. Вихователь мусить стежити, щоб для дитини слова справді мали правдиве значіння і лучилися з такими реальними уявленнями, які дитина може ясно розуміти, уявляти собі. Але часто дитина і сама творить слова для тих чи інших річей, що її цілком задовольняють, напр. малька — олівець, від слова малювати. Разом з тим дитині іншим разом подобаються слова цілком для неї незрозумілі, приємні їй мабуть своїми згуками, і які вона вживає цілком довільно; так одна дитина захопилася словом «imagination» (уява) і носилася з ним кілька місяців, вживаючи його цілком невлучно. Друга дитина підхопила з свого оточення слово «амеба» і довго гралася з ним, не даючи йому жадного значіння.

Творчість у словах помічається навіть у глухонімих, які, не чуючи нашої мови, інший раз сами дуже влучно вигадують назви для річей. Взагалі інстинкт мови один з найміцніших, і треба давати йому вільно розвиватися. Перші натяки на слова викликаються бажанням з'їсти, взяти щось, або від захоплення, коли дитина бачить щось рухливе. Далі складаються слова зо згукових спостережень самої дитини: пєс — гав-гав, качка — ках-ках, дзвінок — тинь-тинь. Тут теж виявляється нахил до повторення однакових звуків, що наче ритм, приємні для дитини. Психолог Сіолліо зазначає, що мова дитини твориться подвійним процесом: свідомого переймання і самостійного творення звуків і слів. Дуже цікаві непомітні для нас асоціації, що помагають дитині при творенні своїх власних слів, виразів. Так одна французька дівчина називала мило «mepé», бо її вмивали завше перед тим, як іти на проходку — по французьки «promener». Велику чутливість виявляють діти в вимові: інтонацією діти дають якому небудь односкладовому слову «бум» такі ріжноманітні відтінки, що воно може все означати. Наші слова діти намагаються полекшити — замість каша — ка, тато — та. В довгих словах затримуються більше на першому і на останньому складі, роблячи наголос, в деяких словах викидають тяжкі суголосні *с, ш, ж, р, л*. І заміняючи ці згуки, діти інстинктивно додержуються філологічних законів, змінюють *з* на *д*, *к* на *ч* і т. и.

Разом з фонетичним процесом іде в дітей і розвиток логіки, логічної думки, що висловлюється в реченнях. Часто спочатку дитина одним словом — іменником або дієсловом — хоче висловити цілу свою думку. І до слів діти ставляться

з великою свідомістю. Одна учителька, пані Вольф розпитувала дітей, як вони розуміють різні слова, й написала 215 слів. Пояснення, що їх давали діти, були дуже неясні й неточні (6-ти літні діти): каблучка — це те, що ви носите на пальці. Ніж — це, щоб їжу різати, птиця — це ластівка. Дітям дуже важко відділяти саму річ та її прикмети від її назви. Один хлопець казав: «Який я радий, що звірі не знають своїх назв, бо, якби вони їх знали, то як би соромно їм було бути ослом, або свинею, або малпою». Дитині тяжко засвоювати абстрактні форми в мові, як напр. способи в відмінах дієслова, прислівники. Але прикметники легко даються дітям, і вони самі часто утворюють дуже влучні — пр. світлий гріш (срібний), вітряний говорун (флюгер), урокник — учитель і т. и.

Складання речень починається коло 18—21 місяця і часто в тільки нагромадженням іменників та дієслів без звязкових прислівників «Хочу тато! — Бах! Тато тпру!» Великої краси надає дитячій мові її метафоричність, образність, що відповідає антропоморфічному світогляду дитини і так наближає дитячу мову до народньої, і через те вся словесна народня творчість має служити найкращим матеріалом для літературної освіти дітей.

До розвитку мови, як ми вже казали, треба ставитися з найбільшою увагою, треба очищати мову дитини від усіх дефектів, вживаючи, напр., методи Монтессорі: вона вимагає, щоб дитина старалась кілька хвилин вимовляти як найкраще саме ті слова, в яких переважають ті згуки, що їх дитина не чисто вимовляє. Через якийсь час після таких постійних управ дефект зникає. Дуже потрібно, щоб і сам вихователь завжди ясно, правильно висловлювався. Але постійно виправляти дитині дефекти її мови непотрібно, бо це відіб'є в неї всяку охоту до розмов. В тяжких випадках, коли дитина довго не може опанувати тим чи іншим згуком, то можна їй наочно показати, як для того звука треба ворухити губами, язиком, яке положення надавати цим органам. Треба також не дозволяти дитині говорити занадто швидко, коли вона, захоплюючись змогою передати всі свої думки і почуття, поспішає вимовити як найбільше слів, і дуже часто в дітей повстає навіть такий спорт, хто скоріше наговорить найбільше слів. Така балаканина привчає дитину до розвіяности, привчає не задумуватись над змістом розмови і позбавляє мову як раз її значіння. Ще гіршим дефектом мови є занікування (заїкання, пикання), бо воно звязане з різними психичними явищами, як то боязкість, соромливість, нерішучість. Пикання полягає в несподіваному затриманні мови на початку того чи іншого слова або складу. В деяких тяжких випадках при тому в дитини бувають якісь нервові рухи горла, грудей, навіть всього обличчя, рук, ніг. Тут треба вже звертатися до лікаря, а в звичайних випадках просто треба відразу припиняти, щоб це не стало звичкою.

Ніколи не треба вживати з такими дітьми ані насмішок, ані погроз, цих засобів не можна допускати ні від вихователя, ні від товаришів, бо це може у нервової дитини тільки викликати страх перед словами, в неї створиться напружений настрій, що їй іще більше перешкоджатиме спокійно користуватися своєю мовою і ясно вимовляти. Все, що пригнічує дитину, що лякає її, хвилює, все це тільки збільшує пикання (заїкання). Треба розвивати у дитини самовпевненість, треба робити з нею спокійні справи у правильному вимовлянні ріжних, спочатку коротких, а потім і довших слів і речень.

Вихователь повинен ще звернути увагу на один дефект, що дуже часто трапляється у малих дітей, це т. зв. «німота без втрати слуху». Коли вже на другому році життя активна здорова дитина не може ще сама говорити, хоч і добре розуміє все, що навколо неї говориться, то в деяких випадках це пояснюється або яким небудь анатомичним дефектом в її органах, або психичною причиною, і треба тоді за виразним роз'ясненням звертатись до лікаря. Але така німота буває і в цілком нормальних дітей на ґрунті пригніченого настрою, під впливом поганих умов життя, браку любови до дитини, від несправедливости, заляканости. Найчастіше це спостерігалось в старих дитячих притулках, де з дітьми поводитись занадто суворо. Тільки любов, уважливе відношення до дитини і до її морального стану може усунути цю німоту, сумну і таку невідповідну нормально дитячій балакучості.

На прикінці другого року дитина починає складати речення, і тут виявляється її логична думка, її власний синтаксис, в якому вона завше першим словом ставить те, яке їй більш потрібно. Там, де родина правильно говорить, і дитина дуже скоро переймає таку-ж правильну мову. Лексикон дитини в 2 роки буває у де-яких дітей вже досить великий.

Подаємо тут де-які спостереження:

	Дитина 32 місяців	Дитина 5 ¹ / ₂ років
Іменників	350	883
Дієслів	150	320
Прикметників	60	236
Заіменників	24	22
Прислівників	32	40
Приіменників	20	20
Злучників	4	5
Окликів	5	1
Всього слів	645	1527

Цікаво прослідкувати, як діти розуміють те, що вони уявляють собі під цими словами. Спостереження виявили, що уява у дитини не відразу стає ясною, а що-далі досвід дитини поповнюється, і значіння слова стає для неї яснішим і певнішим. Отже перші роки дитина сама вчиться мови без

усякого вчителя, завдяки тільки своїй пам'яті і своїй спостережливості. Першу нашу увагу треба звернути на те, щоб дитина усі звуки вимовляла як найкраще. Для цього Монтесорі прикликає до себе дитину, що недобре вимовляє той або інший звук, і привчає її як найкраще силкуватися добре його вимовляти слідом за собою. Такі вправи тягнуться не більш як 5 хвилин, але дають добрі наслідки. Сюллі каже, що в розвитку дитячої мови можна помітити два процеси: переймання — дитина повторює усе, що чує, — і власну творчість. Дитина дуже любить творити нові свої власні слова, напр., вітряний парасоль, болючий камінь; іноді для утворення слова дитина користується своїми асоціаціями, напр., мультка — олівець, від того що чула постійно слово малювати в звязку з олівцем. Дуже добре діти переймають ту інтонацію, з якою до них балакають.

Складання речень починається коло 18—21 місяця. Починають їх утворювати діти, складаючи кілька речивників: «дома — молоко» — означає — хочу додому пити молоко. Усі такі неправильності виявляють, якою важкою розумовою працею дитина опановує мову. Дуже нескоро дитина вживає заіменника Я з своїм власним іменем.

Вплив культурного оточення має велике значіння для розвитку мови. Болдвін каже: «як тільки дитина починає переймати мову, вона набирає справжніх золотих скарбів, які не одразу розуміє, але в яких мудрість і духовна культура предків заклали самоцвіти найчистішої краси. Починаючи балакати дитина робить постійні відкриття, які дають їй змогу зрозуміти, хто і що її оточує, і виявити своїм близьким де-що з свого власного внутрішнього життя. Усі філологи визнають, що головна вартість мови не в ній самій, а в тому, що як тільки дитина її опанує, то мова стає для неї головним знаряддям для здобуття знання. Мова розвиває думку, викликає бажання розуміти все те, що старші висловлюють при дитині. І справді, про те, до чого люде додумались віками до-свіду, дитина довідується з одного слова. Праця дитини в тому, що вона з увагою дослухається до цих слів і силкується їх собі вияснити. В цьому дитина виявляє свою здібність продовжувати людський поступ.

Все це значіння мови і ставить перед виховничим обов'язок як найкраще розвинути її в дитини. Як ходячи дитина навчається ходити, так балакаючи, розмовляючи, дитина найкраще навчиться мови. Мейман каже, що цей обов'язок викликає пекуче питання: як саме розвинути її, — чи нам давати дитині повну волю творити речення, слова по своїому словесному інстинктові, чи вимагати від дитини і нав'язувати їй правильну штучну мову. І сучасні педагоги звичайно не обов'язують дитину яко мога раніш вживати граматичні форми, а дозволяють їй вільно користуватися своєю красною, образною мо-

вою, подаючи їй тільки поволі регулятивні граматичні вказівки. Це стосується і до їх оповідань в дитячих садах, і до перших письмених творів уже в школі. Дауге («Творчість у вихованні») каже, що найкращий засіб розвинути словесний дар дитини — це давати їй писати про все, що вона хоче, чим вона цікавиться, і як вона хоче, постійними поправками не вгашаючи в неї нахилу до письма і до усного оповідання. Мова остільки звязана з розвитком пам'яті й уяви, що вони і розвиваються майже однаковими засобами: оповіданнями самої дитини й оповіданнями їй дорослих. В перших вона навчається сама висловлюватися як найкраще, з других вона набирає нових виразів, гарних слів. Ще кращий матеріал для першого навчання мови — всякі пісні, вірші, які дитина дуже легко вчить і які збагачують її первісний словник новими яскравими виразами, і в віршах ці вирази через ритм легше затамлюються.

Добре привчати дітей і в родині (де є кілька однолітків), і в дитячих садах до драматизації. Кожне оповідання, яке дітям подобалось, і яке вони цілком зрозуміли, може бути ними перетворене в гру, драматизоване. Це теж засіб викликати у дітей і переймання тільки що вислуханих слів, виразів з розмови, і утворення своїх власних, відповідних тим або другим особам-героям оповідання, яких вони з себе вдають. Напр. «Рукавичка» дає змогу дитині голосом, словами, рухами вдавати кількох звірів — мишку, жабку і др. Треба давати дітям волю самим підбирати розмови і взагалі цілком вільно самостійно провадити кожну драматизацію, при найменшому втручанню керовниці. Хай діти самі розподілюють ролі, улаштовують відповідну обстановку, вживають ті або другі рухи, аби тільки не виходило чого помилкового, занадто вульгарного. Драматизація не тільки сприяє мові, вона розвиває уявлення і те внутрішнє переймання, яке так значно впливає на розвиток симпатії.

Остаточний чинник навчання мови — грамота. Вона відкриває перед дитиною всю безмежну красу літератури і взагалі словесної творчості. Часто серед педагогів піднімається питання, чи можна малій дитині вчитися чужоземних мов одночасно з своєю рідною. Багато психологів не бачуть від цього жадної шкоди для інтелектуального розвитку, навпаки, подвійна назва предмета ще краще закріплює його в пам'яті. Але навчання дітей має провадитися тільки на їх рідній мові, бо інакше уявлення дітей не будуть ані певні, ані ясні. Розмовляти з дітьми, показувати малюнки, користуючись чужою мовою, дуже сприяє філологічному знанню дітей.

V.

Г Р И І П Р А Ц Я .

Другий вияв соціального інстинкту дітей — це їхні гри. Інстинкт гри пояснюють педагоги і психологи різно. Найстаріші кажуть, що гра — це спочинок; але з цим не можна згодитися, бо в грі дуже багато працює уява дітей, фізично дитина інший раз грається аж до втоми. Інше пояснення каже (Спенсер), що в грі виявляється зайва енергія, яка у всіх вищих звірин залишається невикористованою від боротьби за існування. Але це теж не відповідає істині, бо нервова енергія ніколи не може залишатися, як каже Гросе, на майбутній час. Сам Гросе дає найбільш наукову і правдиву теорію ігр: це інстинкт самоохорони, який в перші роки підготовляє до майбутньої боротьби з ворогами, до ловів здобичі. Справді, цуценята, граючись, симулюють боротьбу — то гризуться, то одбігають один од одного. Так само коні, коли граються, то бігають, б'ють копитами. Діти, граючись, бігають, стрибають, перелазять через перешкоди. Гра для дитини найкраща насолода, в грах виявляються всі її здібності, її нахили, переживання. Спостерігайте дитину, коли вона грається, і ви знайдете ключ до розуміння її душі. Гра — це остільки природній стан дитини, що багато педагогів змагалися все навчання малих дітей перетворити в гру, бо вона найбільш інтенсивно захоплює дітей. Так ще в XVI столітті Вітторіно де Фельтре улаштував так звану Веселу Школу, де діти в різних грах і розвагах навчалися різних мов, геометрії й інших наук. Гра — це потяг до щастя. Паола Ломброзо («Життя дитини») каже: «Нема такого горя, такої прикрости, що її мала дитина не забула-б за своєю грою. І як мало для цього потрібно: хлюпатися в калюжі, пускати човники в струмочки, гратись камінчиками, гасати як дикі коні — яке це щастя». І треба давати дитині змогу вільно задовольняти свій природній інстинкт до гри. Маленькі діти, як ми вже бачили, більші індивідуалісти: вони люблять гратись окремо, цілком захоплюючись своїм світом вигадок, уявлення. Чи потрібні їм цяцьки? Діти з усього можуть зробити собі цяцьку, — коробки з сірників, невеличкі палички, папірці, все в руках дитини перетворюється

в щось для неї приємне й цікаве. Гете казав: «дитина з усього може зробити все». За теперішній час загального економічного занепаду батьки майже не купують цяцьок своїм дітям, і діти від цього не менше граються і знаходять не меншу насолоду в різноманітному матеріалові, що попадає їм до рук. Але є такі цяцьки, без яких рідко яка дитина обходиться, а саме — лялька і м'яч, найстаріші дитячі забавки, поширені по всьому світу, як серед культурних, так і серед диких народів. Лялька — улюблений друг маленької дівчинки (колись була релігійною святощею); м'яч — улюблена забава і малих дітей, і молоді. Вони — ці дві цяцьки, тим так задовольняють дітей, що дають змогу дуже різноманітно з ними бавитися, а діти взагалі люблять найбільш такі цяцьки, такі розваги, в яких вільно можуть втілятися їхні різноманітні вигадки, праця їхньої уяви. М'яч дає велику фізичну насолоду в різноманітних формах його вживання. Інші улюблені цяцьки дітей — це звірята (собачки, коровки), потім цяцьки, що мають свій рух, бо вони нагадують дітям щось живе. Старші діти вже шукають товариства, вигадують розваги, в яких приймають участь кілька дітей, спочатку переймають увесь склад родинного життя, граються в батьків і дуже гарно виявляють свої родинні спостереження; далі бавляться в пожарних, в козаки, в школу — все що діти переживають, вони виявляють в своїх забавах. «По забавах пізнаєте їх» сказано в Біблії що до всяких народів. В цей час вже можна скупчувати дітей 4—5 літ — і гра — кращий засіб для гуртування дітей. Тут можна показати дітям різні рухавки, теж засновані на перейманні, рухи всяких звірів, сніжинок, людей за працею і т. и. (Див. «Гри і розваги дітей» вип. 2). Рухливі гри найбільш захоплюють дітей, але в кожному садку повинно мати матеріял для сидячих ігор, можна використовувати, не зловживаючи ними, всякі лото, географічні, математичні і т. и. Гра, кажуть психологи, вабить дитину самим процесом і тим натхненням, з яким дитина бавиться, тоді вона все забуває, не любить, щоб їй перебивали (і не треба, по можливості, цього робити). Тут активна творчість дитини наближається до мистецтва, і як артист творить, не шукаючи ніякої мети для свого твору, і цілком захоплюється процесом своєї творчої діяльності, так і дитина, коли вона вільно грається; не треба нам, дорослим, втручатися в цю творчість, бо в нас інша психологія, й ми тільки розвіємо чари, якими у дитини завше овіяна її гра.

Оскільки гра дитини бавить її своїм процесом, остільки праця дитини вже має для неї подвійне значіння: вона повинна вабити її самим процесом і захоплювати її результатом. Колись (та ще й тепер) праця одвертала людей, здавалася їм якоюсь карою, і всі заздрили тим щасливим особам, що могли все життя своє жити, не працюючи, а користуючись працею інших людей. Але педагоги давно зрозуміли, що

праця — це значний чинник для виховання і твердої волі, і творчої уяви, і спритних, на все здатних м'язів руки. Вони давно помітили, як добре праця впливає на нервову рівновагу дитини, як вона зміцнює її судження і піднімає її пошану до себе. Русо не дурно казав, що тільки та особа може бути незалежною, що вміє працювати. Замість того, щоб шукати ласки якого-небудь пана, або начальника, щоб сісти на посаду, що не дає урядовцеві ніякого змісту життя, краще мати змогу заробляти яким-небудь ремеслом і провадити незалежне життя, власними руками заробляючи свій хліб. Ще Лютер визнавав потребу праці в школі, щоб дитина не одвикала там від родинних обов'язків. Песталоці все виховання збудував на праці: праця була моральним знаряддям, нею набіралися діти також всякого знання. Фребель, теж знаючи природній нахил дітей до праці — (нахил, який псується в наших невідповідних соціальних умовах життя), одразу маленьким дітям дає щось робити, дає матеріал, відповідний силам і думкам дітей. Всім відомо це бажання дитини коло чогось працювати, переймаючи рухи дорослих робітників. Я бачила в фінляндському дитячому садку, як діти років 5-ти пиляли дрова невеличкою пилкою і зносили їх до кухні, як «справжні робітники».

Діти нудяться без усякої праці, без заняття, і коли вони досить нагналися, втомилися від своїх рухів, тоді їх вабить посидіти коло якої-небудь праці, витворити теж щось своє, в праці вилити своє переживання, або виліпити одного з своїх коханчиків — зайчика, мишку, котика, — або вирізати з паперу кілька ґринджолят і зробити сніжну гору. Ручна праця і складається в дитячих організаціях з різних занять і з господарської роботи. Як тільки діти приходять до садка, вони мають обтерти порошок на своїх стільчиках і столиках, полити водою квітки, які звеселяють на вікнах дитячу кімнату. Далі дітям треба почистити ті скрині або клітки, де живуть їхні звірятка, нагодувати їх, нагодувати рибок в акваріумі, і тоді тільки діти можуть взятися за свої розваги — або будівлю з кубиків, або які заняття Монтесорі, або м'яч. Хто хоче грати в ляльки, має теж усе поприбрати в ляльчиній хаті, або ляльчиному кутку, а такі кутки тепер треба обов'язково мати в кожному дитячому садку, бо цей куток дає чимало реальної праці: треба ляльок одягати, усе на них позастьобувати, білизну мити і прасувати; це для дівчат 6—7 років правдива підготовка до життя, до живої праці. В 12 годин діти мають або обід, або сніданок в дитячому садку. Стіл мають приготувати для цього сами діти: вони ставлять тарілки із стравою, розкладають ложки та вильця, маленьким товаришам зав'язують хвартушки чи серветки, вони-ж прибирають після обіду. Для цього може бути визначене певне число чергових. Мені доводилось бачити по де-яких садках та притулках, як діти нудилися цією господарською працею, і це показувало, що ця праця

була негарно організована: або дітям накидали занадто багато праці, або вона занадто часто перебивала їм їхні вільні розваги. Все залежить від того, як ми організуємо саму працю дітей: насамперед треба, щоб вона була для дітей цікавою, викликала і своїм процесом, і призначенням цікавість; треба, щоб матеріял був цілком по силі дітей, також як і сами знаряддя; треба, щоб вона не була одноманітною а ні механічною, а навпаки, провадилась би дитячою творчою думкою, тільки з деякою нашою технічною допомогою; не треба, щоб вона затягалася на довгий час або втомлювала дитину. В таких умовах праця справді буде приємна дитині, буде розвивати її творчі сили.

Треба так розкласти працю, щоб на дитину припадало її небагато, але вимагати, щоб її було зроблено як найкраще. Крім того тут потрібна де-яка сугестія керівниці: вона теж має працювати з дітьми, має виконувати чорну конечну працю — мити підлогу, чистити картоплю то-що, — і ця праця має провадитися в найкращому настрою, щоб веселість керівниці захоплювала дітей, і від неї щоб і праця ставала непомітною, навіть приємною. Взагалі чорна праця тяжка для дітей, і нею не треба зловживати, бо тоді самий принцип діяльної трудової школи не буде дотриманий, бо праця втратить свою привабливість, а нова педагогія, нові соціальні умови життя вимагають, щоб праця стала ґрунтом нового життя і, відповідаючи інстинктові (рухливості) дитини, була нею апробована і виконувалася, як і усе в дитячому садку, з приємністю.

Працю-розвагу провадять діти над різнomanітним матеріялом, який лише можна здобути в тій місцевості; по німецьких садках вживають більш городського матеріялу — папір, пластелін, вовну або нитки для вишивання, різнокольорові олівці і т. и. Нам, українцям, треба перенести дитячий садок на села і пристосувати його до умов селянського життя. Крім необхідного паперу і олівців, можна брати глину, соломку, комиш, кору дерев, коноплі і т. и. У Вороніжській губ. діти в дитячих садах використовують крейду, бо там крейдяні гори: вирізують з крейди літери, хатки, церкву (див. 2-гу част. «Праця дітей»). Праця має моральний, естетичний і психологічний вплив на дитину. Улюблена праця в дітей — це малювання, і треба давати дитині дуже рано папір, олівець, крейду, дошку.

В малюванні дитина сама себе виявляє — це її «графічна мова» — починаючи з якихось символічних рис, з яких без пояснень самого молодого маляра не можна нічого розібрати; дитина у 6—7 років вже може передати свої вражіння справжніми ілюстраціями, на них ми можемо бачити, оскільки у дитини ясні ті або інші вражіння. Як що дитина малює зеленого собаку, ми ясно бачимо, що її спостереження не певні, й можемо звернути її увагу на масть собаки. Дуже цікаві дитячі малюн-

ки-ілюстрації до тих оповідань, що їм розказують; з них можна бачити, які саме моменти, епізоди найбільш вразили дитину, як вона зрозуміла оповідання. Рідко коли дві дитини намалюють цілком однаково, бо це дуже індивідуальне виявлення. Треба дітям давати в малюванні таку саму волю, як і в грах, бо кожний малюнок, який би він не був символічний, елементарною своєю технікою є самостійний, індивідуальний мистецький твір — процес однаковий: — почуття-репродукція вражіння в уявленні, сміливий вираз, що захоплює самого автора. Одного разу я розмовляла з одною панією про де-які події сучасного громадського життя; за одним столом з нами малювала щось дитина років 7. І от, коли ми глянули на її малюнок, то побачили ясну ілюстрацію того, що ми оповідали: дитина слухала, переживала мовчки і — намалювала. Відбувся процес мистецтва. Звичайно малюнки дітей не естетичні, але поволі в них виявляється гармонія ліній — в розстановці різних річей — хата, дерево, криниця, а також гармонія кольорів. Дітям треба давати фарби, кольорові олівці. Що до техніки малюнка, то вона потроху сама у дитини виробляється; іноді можна малювати разом з дітьми, і дитина переймає ваші рухи, манеру тримати олівець. Інший раз можна дати де-які вказівки, виправити яку помилку, що її сама дитина зрозуміє, поставившись з увагою до свого малюнка. Але психологам і педагогам найбільш цінні цілком самостійні малюнки дітей, ніким не виправлені, бо це є безпосередня графічна мова дитини. Діти більш за все люблять малювати не з натури, а з пам'яті, так як відбилося в їх уявленню, в їх пам'яті те або інше приймання. Але дітям років 7—8 можна де-коли давати малювати з натури, щоб зміцнити їхнє спостереження, їхню увагу до тих або інших форм, ліній, кольорів, але все на площині, без усякого рельєфа, бо діти до 10—12 років не уявляють собі ані рельєфа, ані перспективи. Дитячі малюнки конче треба збирати, писати на них, якого віку дитина їх малювала і під яким вражінням — від оповідання, екскурсії, предметної лекції і т. и.

Перспективу діти й маленькі 5—6 років зрозуміють тільки на вирізуванні і наклеюванні. Ця праця з різнокольорового паперу дуже подобається дітям, бо інший раз дає справді гарненькі малюнки. І тут бажано не давати дітям шаблона а викликати їх вільну творчість. Але іншого разу, бажаючи утворити щось справді гарне, діти сами вимагають допомоги керівниці. Ця праця найбільше придатна для ілюстрації всяких оповідань. Для знайомства з формою природніх річей — звірят, овочів дуже сприяє ліпка, і нею треба користуватися теж як перевіркою певности дитячих уявлень, давати волю творчості. За останні часи українські дитячі сади, змагаючись якомога більш наблизитись до реального селянського життя, вводили в заняття дітей цілком народні вишивання,

даючи національний орнамент для виконання, а також і ткання невеличких поясів на маленьких ткацьких варстатах. Аби тільки ця праця не втомлювала дітей; вона має своє право на місце в дитячих садах, так само як і дуже естетичне вирізування з дерева буковинським орнаментом. Для дітей старшої групи дитячого саду — 7—8 років це праці цілком можливі, бо вони відповідають двом принципам дошкільного виховання: 1) давати дітям можливо різноманітний матеріал (щоб діти мали змогу виявити можливо більш своїх нахилів, усю свою творчу здібність, щоб надалі було їм легше знайти свій ґах), ту роботу, що найбільш до душі дитині; 2) якомога більш націоналізувати наші дитячі садки, наблизити їх не тільки до словесної, але й до технічної культури нашого народу.

В такому змаганні не можна забувати ще про одну працю, що дуже гарно впливає на фізичне здоров'я дитини, задовольняє інстинкти дитини і теж наближає її до пануючої у нашого народу роботи — себ-то хліборобства. Діти, як пташенята, і не можуть, і не мають жити в кам'яних мурах, віддалені від живої природи. Коло кожного городського дитячого саду має бути чималий садок або город, де діти мали-б садити квітки, городину і спостерігати їх виростання, та умови, в яких вони найкраще виростають. Скільки тут наукових спостережень можна легко провадити, скільки радощів діти зазнають виплекавши свою квітку, свій огірок, скільки краси можуть вони утворити серед своїх квітників.

Такі праці конче потрібно обов'язково провадити в більшому або в меншому обсягу в кожній дошкільній організації, і така вільна творча праця найкраще відіб'ється на фізичному, моральному і естетичному розвитку дитини. Нема чого казати, що об'єднана праця дитячого гуртка так само, як і спільні гри дітей, зміцняють їх товариські взаємні відносини і утворюють найкращий осередок для їх соціального розвитку.

90.

VI.

П Р И Й М А Н Н Я.

Для навчання потрібні певні приймання, для певних приймань потрібні добре розвинені почуття. На цей розвиток в останні часи звернено багато уваги. Ще Русо вимагав найкращого розвитку ока; Фребель вважає необхідним розвиток і зору, і слуху; тепер психологи визнають особливе значіння за дотиком; його можна визнати і первісним почуттям дитини, і контролером зору. На його виховання особливо звернула увагу Марія Монтессорі, а також Декролі в Брюсселі. Цим почуттям користуються і в навчанні грамоти, і для загального розвитку дитини. Але психологи, теж визнаючи значіння змістів для певних приймань, зауважують, що всі вони остільки залежать від центрального, що плекати окремо те або інше почуття немає рації, і що треба виховувати увагу до всякого приймання і добрий контроль за працею почуття. Треба пам'ятати, що розвиток почуттів припиняється досить рано, в 10—12 літ вже вони досягають повного розвитку. Через це треба звернути увагу на почуття з самого молодого віку, перш за все на те, чи вони всі добре функціонують. Бехтерев — відомий Петербурзький психіатр, каже, що в колисці можна розвинути зір і слух дитини, навішуючи різнокольорові м'ячі, кулі, граючи коло дитини на ніжних струментах, привішуючи над колискою такі цяцьки, що як дитина її штовхне ніжкою або ручкою, то вона заграє якоїсь пісні. Раніш від усього виявляється у дитини дотик: вона з насолодою доторкається до м'яких грудей мами, вона здригається від холодних, мокрих пелюшок. Дотик розвивається далі, коли дитина охоплює руками різні речі: їй треба давати більш м'які, округлі речі. Треба привчати шкіру дитини до холоду, не тримати її занадто тепло. Вже трьохлітній дитині Монтессорі дає дотиком визнавати форму річей, керуватись дотиком без допомоги очей. Русо теж пропонував розвивати дотик дитини, вигадуючи різні забави в темній кімнаті (ховати яке-небудь пуделко з цукерками в темній кімнаті). Монтессорі дає свої знаряддя, на яких дитина визнає форму з зав'язаними очима. Добре привчати дітей рухатися в темній, добре їм відомій кімнаті, добре

дати їм звичку кожному незнайому річ не тільки розглядати, а й добре обмацати. Монтессорі привчає рученята дітей до різної температури, щоб вони не дуже боялись гарячої й занадто холодної води. Треба привчати дітей також до ваги, щоб рука розрізняла і невеликі зміни ваги. Такі вправи вона провадить на спеціальних палічках різного дерева і різної ваги. Можна простіше робити це на терезах, щоб діти після декількох переважувань (цукру, горіхів: дітей дуже тішить гра в крамницю) могли не дивлючись означати вагу (на руці) $\frac{1}{2}$ ф., $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$, одного лота, золотника, або метричної системи — кіло, декаграм і т. и. В таких вправах — форми, ваги, температури, — рука набирає багато чулості, що дуже потрібно в житті. Ще по системі Монтессорі треба, щоб ця рука добре розпізнавала шорстке від гладенького, грубе від тонкого; для цього вона дає добре підібрану збірку невеличких зразків різних матеріял, починаючи од військового сукна, кінчаючи батистом, оксамитом, газом. Цю вправу також по наших шкільних обставинах можна зробити значно простішою; вона дуже розвиває чуйність дитячого дотику, коли дитина ці зразки розкладає з зав'язаними очима в послідовнім порядку. Матеріял для цього можна брати з природи: розкладати, напр., кору дерев, листя відповідно до того, чи вони шорсткі чи гладенькі. Взагалі ці вправи в розвитку всіх почуттів можна легко звязати з інстинктом дітей до колекціонування: нехай діти, задовольняючи свій природній нахил, збирають все, що хочуть, а потім розкладуть його відповідно до такої або іншої елементарної класифікації.

Не менше вправ дається для розвитку зору: діти перш за все звертають увагу на світ, він їх бавить, і вони спочатку розрізняють тільки ясне від темного. Далі їх ваблять і яскраві кольори: треба їм давати одноразово один або два кольори — червоний та синій, і тільки тоді, коли вони навчаться розрізняти один з них від другого, дати їм ще й жовтий. Коли дитина 3—4 років вже добре буде розрізняти жовтий, синій, червоний, зелений кольори, тоді треба її, як то радить Монтессорі, привчати розпізнавати і ніжні відтінки цих кольорів. Для цього вона дає дітям розкладати катушки з шовком. Ця праця дуже тішить дітей, особливо дівчат, що мають питомий, краще розвинений смак до кольорів. Можна теж давати розкладати дітям квітки — польові і садові по таких відтінках, листя в-осени. Питання про те, як розпізнає дитина кольори, дуже цікавить психологів, і вже є чимало методів спостережень. В почутті кольору вони розрізняють: 1) тонкість, з якою дитина помічає найменшу примішку якогось іншого т. зв. індиферентного кольору — білого, сірого, чорного; 2) розпізнавання відтінків одного і того-ж кольору; 3) естетичне почуття, смак до тих або інших кольорів і красне їх сполучення. Щоб дізнатися, як дитина справді ставиться до кольорів, вжи-

вають таких методів: метод названня (скажи, який це колір), але він має той дефект, що діти вже розпізнають самий колір, але не знають, як його назвати; метод покривання: дитині дають кілька кардонів різного коліру, на столі розкладають такі-ж самі, і пропонують покрити їх своїм кардоном: червоний червоним, синій синім і т. д. По методу Біне на столі розкладають різнокольорові картки, дитині показують картку того або іншого коліру і пропонують знайти відповідну на столі. Для малих дітей цей метод занадто тяжкий; для них простіша рада Болдвіна: на довгу палицю наклеюють різнокольорові папірці і додивляються, до якого дитина охоче простягає руки. Де-які експериментатори вживали цього засобу навіть з 5-ти місячними дітьми. Нейман пропонує ще такий метод. Він показує дітям колір і прохає їх підібрати його відтінки. Він мав колекцію в 72 відтінки. Проводячи такі експерименти, можна, звичайно, користуватися і квітками, і клубками вовни, і катушками ниток. Але перші спроби бажано робити з кардонами або малюнками певних матових (не блискучих) колірів, бо в річах кольори можуть бути різної тональності і не давати певного кольорового враження. Можна також вигадувати різні рухавки з биндами різного кольору, щоб діти, маючи на собі що-небудь червоне, підходили до інших, які теж мають цей колір; або навпаки, щоб дитина з червоним єдналася з тою, що має інший колір. Треба давати дітям (4—5 літ) кольорові олівці і загадувати їм найпростіший орнамент, або фарбувати готові фігури—чотирихкутники, трикутники; давати дітям розкладати різноколірові маленькі картонові або дерев'яні кубики. Це все зміцняє в дитині почуття коліру і свідоме розуміння краси колірів, краси їх комбінації. І тут знову, як і завше, природа дає чимало відповідних вражень — небо, хмари, вечірня зоря.

Не тільки на кольорах треба виховувати зір дитини, а й на формах, на далечині, на обсягу. Тут крім знарядь Монтессорі, можна вживати різних засобів: — лото з геометричних форм, колекцію дитини, будівлю з матеріялу Фребеля і др., малюнок дитячий. Треба робити вправи, щоб діти добре розпізнавали різний обсяг різних річей — матеріял і класний, і взятий з природи; треба знайомити дітей з мірами — вершок, аршин, фут (з нього й починати), метр, сажень, або кілометр; перевіряти око дотиком, давати їм бігати до різних намічених пунктів і порівнювати, хто добіг далі. Все це розвиває окомір, дає дитині життєві знання.

Що до слуху, то експерименти дали ще досить мало вказівок, але його треба обережно розвивати на ніжних ритмічних згуках. Оскільки нюх потрібен нам в звичайному житті — треба розвивати і його. На це є багато вправ, що їх подає бельгійський педагог Гендерицький: можна поставити перед дитиною кілька пляшок з різними пахощами, але однакового

кольору — бензин, оцет, петроль, скипидар — і давати дитині вгадувати їх тільки по духу. Потім грати так, щоб дитина з зав'язаними очима розпізнавала цибулю, цитрину, яблуко. Що до смаку, то бажано тільки, щоб дитина розбіралася в смаку — солодкому, кислому, гіркому й солоному. Розвиваючи так з першого року у дитини усі її почуття, ми підготовляємо ґрунт для певних, правдивих приймань, а це є найкращий ґрунт для утворення певних уявлень; далі пам'ять і увага закріплюють ці уяви, свідомість дитини шириться, розумові процеси йдуть упорядкованим шляхом, і складається ясне мислення.

Дуже потрібно виховувати увагу дітей, затримуючи її хоча-б і на короткий час на тому або іншому предметі, щоб привчати дитину до концентрації уваги. У дитини увага виявляється з того моменту, коли вона вгадує серед інших осіб обличчя мами, тата. Спочатку в свідомості дитини усі приймання мигтять у духовій глибині дитини; увага затримується тільки на тих прийманнях, що найміцніш вражають її: — мама, як джерело всяких приємностей, кольори, блискучі речі, звуки, — але це приймається ще дуже хаотично. Перший ґрунт знання дитини — це її власне тіло; на ньому вона вчиться і обсягу (куди досягнути можна руками), рухами дотику — притулюючись до лона мами.

Болдвін визнає свідомість за вищу сферу органічної акомодатії й бачить в розвитку її великий вплив переймання. Пам'ять дуже допомагає відновленню в свідомості дитини приймань; вона має велике значіння для акомодатії. Воспризнання означає, що кожному новому прийманню дається відповідне місце серед попередніх нагромаджених придбань, щоб користуватися ним у майбутньому; перші переживання дитини, коли вони затримуються в її пам'яті, стають для неї загальними уявленнями, з яких утворюються цілі мережки всяких асиміляцій, в які і вступають нові приймання: всі чоловіки суть дяді, татки, усяка їжа — молоко. Перший акт визнавання виявляється тим, що дитина вітає повторне приймання, як щось знайоме. В перші періоди дитина живе тільки сучасним, а приймання западають кудись глибоко в підсвідому сферу (як каже Гербарт — «за порогом свідомости»). Повторення переносить вже їх в свідомість, і цей процес починається в перші місяці: дитина усміхом зустрічає свою маму, свою цяцьку, пляшку. Психологи цікавилися, оскільки ці приймання міцно закладаються в пам'яті малої дитини, і через скільки часу дитина пізнає знайому особу, річ, яку вона де-який час не бачила. Спостереження Штерна над своєю дочкою Гільдою: в рік вона пізнала батька після 14 днів розлуки; в 1½ роки вона після 6-тижневої мандрівки повернулася додому і пізнала батька і усі речі в своїй кімнаті. На таке відтворення дуже впливає зміст приймань, час, що проминув від першого вра-

жіння до його відтворення і привід, з яким зв'язано нове повторення приймань. По змісту приймання можуть бути продовжені: мама, своя кімната, найближчі люде, — дитина бачить їх постійно, — і часові — окремі надзвичайні вражіння і переживання — напр., опекла руку, впала, бачила щось яскраве. Приводи до згадування можуть бути зв'язані і з приємним і з неприємним почуттям; згадування можуть бути або безпосередні, або викликані розпитуванням. У дитини довго існує захований період згадувань; несвідомо проходить цей процес доти, доки приймання набірають яскравости. Що-далі дитина поширює обрій своєї свідомости в межах часу в бік минулого в своїх згадках і в бік майбутнього в своїх очікуваннях. Майбутнє раніш стає для дитини зрозумілим і має для неї більш реального значіння; коли вона ще цілком не орієнтується в минулому, вона вже може мріяти про найближче для неї майбутнє, бо майбутнє є волевий акт — через годину хочу йти гуляти, завтра піду до баби, — а минуле — це розв'язаний акт, що инший раз уже випав із свідомости. Дитина кількох місяців не має перспективи минулого, але при запитуваннях, перед дитиною розгортається цілий ланцюг асоціацій, і вона починає пригадувати. Вона тут може давати дуже помилкові відповіді і легко підпадати сугестії.

Цікаво в цих пригадуваннях привести де-які хронологічні дати до 2 року. Вони виявляють тільки згадки про найближчі особи і предмети, про де-які з'явища, випадки. На прикінці 3-го року помічаються пригадування ріжних особових ознак, відношень між особами, між предметами. «Ти, як баба, тримавшися рівно», казала одна дівчина 2¹/₂ літ. На 4-ому році дитина затримує вже приймання топографічного змісту.

Вік Рік і 1 місяць	Процес пригадування	Захований період
1 р. 3 міс.	Перша акція визнавання після кількох тижнів	2—6 тижнів
1 р. 7—9 місяців	Перші самостійні спомини про окремих осіб	2—3 дні
1 р. 9 м. до 2 р.	Перші самостійні спомини про окремі переживання	1 день
2 р. 1—3 м.	Пізнавання після кількох місяців	2—3 місяці
2 роки	Самостійні спомини про окремі переживання	2—4 тижні
4—9 міс.	по кількох тижнях	2 міс.
2 роки	Самостійні спомини про окремі ознаки....	
10 міс.		
2 роки	Згадки про відносини в обстановці кімнати	1—2 ¹ / ₂ міс.
10 міс.		
3 роки	Спомини про доручення	1 день

Вище ми подаємо таблицю, де зазначено ріжні прояви дитячої пам'яті. Дуже було-б бажано, щоб такі випадки занотовували матері. З них бачимо, як усе збільшується у дитини її минуле, і на 7-му році вона вже має справжні спомини про своє дитинство. Штерн спостеріг на своїх дітях, що спо-

чатку пам'ять затримує предмети, потім дії, які зв'язує з предметами і з особами, а далі вже взаємні відносини. Це можна перевірити, показуючи дитині малюнок і через де-який час перепитуючи її, що там було намальовано. Рума малює на класній дошці якусь особу з люлькою в роті. Потім стирає й малює таку саму особу, але без люльки, а з зонтиком і розпитує дітей, чи нема в його малюнку якої зміни. Періоди між малюнком і перепитуванням можна усе збільшувати, і на цьому добре виробляється і пам'ять, і увага, з якою дитина додивляється до малюнка. У дитини треба вправляти пам'ять і зорову, і слухову, треба зауважувати, яка у дитини переважає, бо це дуже потрібно для вибору кращого способу навчання.

В широкому значінню пам'ять є ґрунтовний фактор всякої свідомості, бо вся свідома діяльність спирається на впізнавання, і розвитку пам'яті треба надавати як найбільшій ваги. Тут впливає повторення вражіннь і їх організованість, а щоб повторення не були нудними для дитини, то треба вносити в них певну ріжноманітність, так як це, напр., робить Фребель в своїй системі «центральної ідеї», що впроваджується в дитячу свідомість не самими тільки лекціями, а й працями й іграми самих дітей, не самим тільки способом наукового досліджу, а й різними естетичними додатками. Але як би не оформлював учитель нове знання, щоб воно затямилось дітьми, треба передусім, щоб у дітей було бажання затямити. На пам'ять особливо впливають 1) найсвіжіші спогади, 2) перші вражіння від тої чи іншої речі, явища, 3) живість вражіннь, їх яскравість і 4) зв'язок їх з життям дитини. Всі ці 4 вимоги все таки не дадуть певних наслідків, коли ми їм не дамо одноцільної організації, способом взаємного зв'язку між ними. Поодинокі взяті ці умови не зроблять бажаного впливу на розвиток пам'яті. Повторення особливо необхідне для малих дітей і потрібно воно в сфері розуміння літературних поетичних творів, бо з кожним повторенням перед дитиною відкривається новий бік краси, спочатку зовнішній ритм, музикально-оральна краса, пізніше внутрішня — самий зміст твору. Діти, що не ознайомилися вчасно з великими поетичними творами, багато втрачають справжньої естетичної насолоди. Живість образів особливо викликається вражіннями природи, ось через що природознавство найкраще задовольняє дитячу цікавість, і факти, явища природи легко затямлюються. В різних дітей і ріжний характер цікавості, і ріжні здібності що до пам'яті — математичні, філологічні чи природознавчі, але метода затямлювання у всіх випадках може триматися вище від поставлених форм. Відміняється пам'ять також і в залежності від віку дитини. Для малих дітей — до 8 років пам'ять мусить найбільше користатись об'єктивним навчанням, безпосередніми вражіннями, — екскурсії, назорне навчання, самостійна праця, кинематограф. Але разом з тим

не треба давати пам'яті занадто багато різноманітного матеріалу, треба уникати тої калейдоскопічності знання, що тепер панує в школах. Взагалі виховання пам'яті вимагає великої уваги від учителя, бо справедливо каже сучасний філософ Берґсон: «свідомість — це є пам'ять»*), вона є і переходування минулого і набірання нового.

Взагалі пам'ять — це питома здібність, її можна зміцнити, але великому розвитку вона мало піддається. Де-які дефективні діти мають виключну пам'ять на числа, на мови, але це не впливає на їх добре мислення. Раніш майже усе навчання провадилось пам'яттю; тепер навпаки, — викликають самостійну думку дитини, її власні, а не завчені з чужих слів висновки. На пам'ять багато впливає воля: дитина добре пам'ятає те, що відповідає її інтересові. Емоціональний вплив виявляє нам те, що наука, якої ми хочемо навчити нашу дитину, повинна звертатися не тільки до її мислення, до її судження, а й до її почуття, не тільки викладатися в одноманітних лекціях, а й в самостійних працях, якими дитина обробляє (переживає) весь науковий матеріал (напр., драматизація при навчанні історії, літератури, екскурсії й власні малюнки, ліпка дітей для географії). Треба пам'ятати, що пам'ять — це дуже вразлива здібність, легко піддається втомі, і не треба нею надуживати. Вона зміцнюється при здоровому стані дитини і впадає після кожної хвороби. Діти, що вже починали добре балакати, після якої-небудь серйозної хвороби цілком забували мову. На пам'ять впливають також різні години дня: вона найсвіжіша ранком. У дітей з слабою волею, з розвіяним настроєм майже нема пам'яті; у таких дітей треба зміцнити волеву увагу, вчити концентрувати її на предметі. Пам'ять — це важний чинник не тільки для навчання, але й для морального виховання і для конче потрібної акомодатції до життя. Тому треба вживати такі вправи, такі методи, які-б сприяли її розвитку. .**)

Рибо каже, що уява — це вища форма розумової діяльності. Вона наближається до мистецтва, бо тільки творче уявлення може утворити справді щось мистецьке. Уявлення є й у звірин,

*) Bergson — Evolution Créatrice.

***) Із спостережень Ляя виходить що на пам'ять впливає: 1) сила вражіння; 2) ритм-рима (заучування віршів, пісень); 3) протяг вражіння (хвиливі недовгі вражіння скоро забуваються); 4) кількість матеріалу для зятялювання (нетреба давати його багато одноразово); 5) місцевість (пам'ять бібліотекаря, мандрівця); 6) початок і кінець усякої праці, усякого оповідання найкраще зятялюється; 7) контрасти вражінь, приймань; 8) емоція-почуття (непримне міцніш зятялюється); 9) цікавість і свідоме розуміння праці; 10) повторення (вони не повинні бути сухими, механичними, а завше приймати цікаву форму і давати нове освітлення попередньому прийманню; 11) добре скупчене і добре розподілене в часі повторення. Крім того спостереження Ляя показують, що діти, що швидко зятялюють, швидко й забувають, і навпаки. Пам'ять відрізняється у дітей не самим обсягом і змістом (нахилом), а й певністю.

але в найнижчому прояві — в забаві. У дитини воно виявляється перше увісні — дитина цмокає губами, уявляючи собі, що годується коло мами, називає знайомі слова. Потім уявлення виявляється в дитячих забавах. Усе перетворюється в неї, в що дитина хоче: стільчик перетворюється в коня, в поїзд, усе оточення, уся природа анімізується, антропоморфізується — стіл спить, стілець злий, — вдарив дитину. Двохлітній хлопчик боявся, що дерева впадуть на нього. Дівчина казала, бачучи росу: травичка плаче. В цей період розвитку дитина дуже наближається до дикунів, які теж анімізують усю природу, складають казки про звірів, що на їх думку живуть так, як і люде; міти про богів, яких повно і в лісі, і в річках, і в горах. Діти так люблять твори народнього епосу тому, що вони (діти) перейняті однаковим світоглядом, що й дикуни. Поки дитина не балакає, тяжко дізнатися, чи працює її уявлення, хоча воно, правда, трохи виявляється в первісних грах, рухах дитини. Механізм уявлення складається у дитини з приймання його і власного його відтворення. В уявленню всі приймання перетворюються не в їх певному відтворенні, а конче, з додатком, в іншому вигляді. Мейман каже: чим більше пам'ять має змісту, чим дитина має більш різноманітні і виразні уявлення, тим більше її уява зможе витворити нових комбінацій тих уявлень, змінити зміст того чи іншого вражіння. Поки дитина не орудує словом, творчість її розпливчата: вона найкраще виявляється в працях дитини. Але у дитини тільки слово дає фантазії певний вираз. Найздібніші учні мають піднесені словесні здібності. Дуже часто діти, під впливом занадто розвиненої уяви, стають мрійними, дуже люблять самотність, живуть з уявленими образами і кохаються в них більше, ніж в реальних. У одного хлопця був такий уявлений, вимріяний собі друг. Хлопець був слабкий, і його не посилали до школи. Але уявлений друг заміщав йому усіх товаришів — за обідом він ставив йому стільця і дуже обурювався, коли на цей стілець щось клали або сідали. На проходці він потихеньку з ним розмовляв. Такої мрійности не треба допускати: це робить дитину нездатною до реального життя. Взагалі уява, як огонь, може бути і дуже корисною, і дуже небезпечною. Треба берегтись, щоб не дати їй занадто розвинути, щоб вона не перемагала дитячого судження. Треба уважливо вибирати казки для дітей, щоб вони не вражали занадто своїми таємничими силами уяву дитини і не викликали в неї страху.

Взагалі виховничий повинен і дуже радіти з розвитку уяви у дитини, і також дисциплінувати її, з пасивного первісного стану перевести в активний, творчий. Творча фантазія має три головні свої прояви: 1) вона об'єднує широкі комплекси уявлень, які в дійсності або не були зовсім об'єднані, або об'єднувались якось инакше; 2) вона виділяє складні

частини одного комплексу уявлень і зв'язує їх з іншими комплексами; 3) вона збільшує і зменшує самі образи: «я бачив метелика — завбільшки з кішку». Ця праця доводить дітей часто до брехні, і хоч поет і каже, що — «Золота брехня без усякого наміру — змагання до творчости в невинних устах», але виховничі повинні одхиляти дитину від усякої брехні, і коли вона походить у дитини від піднесеної уяви, то треба прикликати на допомогу судження дитини, критикувати її брехню і привчати дитину саму розібратися у витворах своєї власної уяви.

Розвинути уяву дитини можна різними засобами; звичайно, усякий високий інтелектуальний розвиток сприяє розвиткові уяви, але є діти занадто великі реалісти; думки їх лише практичні, треба піднести їхню уяву, треба викликати її на активну творчість. Цьому сприяє всяка ручна праця, забави дітей і, крім того, добре давати дитині малюнки, що по їх вона має сама скласти своє оповідання. Ці теми треба починати з найпростіших і послідовно давати більш складні малюнки. Професор Жіру (з Інститута Ж. Ж. Русо в Женеві) дає дітям розібратися в чорнильних кляксах, розпізнавати, що саме вони нагадують. Пропонує дітям скласти оповідання на задані слова: хата-пожежа-дитина мала-розумний пес-дяка батьків. Або складати по два різних речення, в яких обов'язково повинні бути слова: блискавка-вежа-дерево-ожеледь-човен-туман. Ще пропонує Жіру дітям закінчувати самим те оповідання, яке їм було розказано і не докінчено. Взагалі треба дуже рано давати дітям складати свої власні оповідання на означені і не означені теми. Ці оповідання треба збирати, записувати від малих дітей, завше зазначаючи вік дитини, і чи їх складено на означену тему, чи цілком вільно. Уява виявляє найбільш індивідуальну здібність. Оскільки у витворах уяви завше найміцніше і найправдивіше відбивається настрої дитини, характер її емоцій — журливий чи веселий, оптимістичний чи песимістичний — ці дитячі первісні оповідання мають велику вартість для психолога, для кожного виховничого. От через що і бажано, щоб такі словесні твори дітей зберігалися і додавалися до характеристики тої або іншої дитини. Треба тільки уникати всякої сугестії, щоб дитина творила зовсім вільно.

VII.

МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ.

Головне завдання виховання — це вироблення характеру. Людину ми найбільш цінімо не за її знання, а за її характер, — він найбільше важить в зносинах людей між собою, він дає змогу людині осягнути найвищі моральні блага. Характер Фере називає виразом чужості дитини. Літре дає характерові таке означення: — це загальне об'єднання всіх активних здібностей дитини. Дуглас дає знов інше означення: «Характер — це особлива реакція волі на всі враження, це — здібність витворювати свої переконання і виконувати накази розуму». В розвитку характеру бачимо головне значіння волі: людина з слабо розвинутою волею не може мати міцного незалежного характеру. Тверда воля — це головний чинник, що дає дитині змогу опанувати своїми емоціями. Для виховання характеру Дуглас визнає за потрібне розвинути розум дитини, її волю, її пам'ять. Пам'ять дає звички, які мають велике значіння. Яких звичок дитина набірається змалку, такий в неї складається характер. Без звичок неможливе виховання, і чим вони регулярніше закладаються, тим більш урегульовується поведження дитини. Пам'ять і воля стримують бажання дитини, не дають розвинутися її примхам. Пам'ять, каже Дуглас, — це організованість, коли-ж дитина нічого не пам'ятає — це вносить цілковиту дезорганізацію в її внутрішнє Я. Пам'ять зміцняє волю. Само собою, самими звичками не виховується характер; для дитини потрібен розум, щоб керуючись звичками і надалі нахилити дитину до добра. В розумі закладено закон, що координує, нормує почуття, емоції, нахили. Дуглас навіть доходить до такого висновку, що розвивати розум, культивувати його — це таке саме, що розвивати характер. Характер у дитини не може скластися одразу — вона занадто мало *знає*, воля її ще не може опанувати почуттями, характер еволюціонує поволі і виявляється певним не раніше 15 років. Виховання має розвивати в дитині індивідуальні здібності, щоб розвинути незалежний характер. Бо як би переймання не впливало на дитину, як би тісно вона не була звязана з соціальним оточенням,

розуміння добра і зла, правди і неправди кожна дитина має виробити сама власними зусиллями, бо ніхто за мене не може почувати добро, і тільки своє власне розуміння дає дитині змогу, виростаючи, бути завше «чесною з собою», незалежно від поглядів свого оточення. *Bel oiseau se forme lui-même* — каже французьке прислів'я. І справді — кожний виховничий нехай не ставить собі завданням опанувати усією істотою дитини, бо тоді правду він почує з уст Гурліта, який каже: природа в кожній дитині утворює особу, індивідуальність, а виховання нищить цю особистість. Ні, оригінальність кожної особи занадто коштовна річ — її треба берегти і тільки допомагати їй знайти свій певний незалежний шлях до добра. Головне — викликати активність дитини, перемогти інертність її духових сил. Все навчання має викликати власне зусилля дитини, щоб досягнути можливої мети. Навчання може дуже добре спричинитися до вироблення характеру, розвиваючи увагу, розум, викликаючи постійно власну ініціативу, даючи дитині праці цікаві для неї, які одночасно вимагають від дитини самостійної активності. Треба привчити дитину обмірковувати свої вчинки і чужі, використовувати кожний випадок боротьби між злом і добром, давати дитині змогу в різних обставинах життя виявити свою мужність, добре серце і правдиве поведіння, і підтримувати у дитини віру в саму себе. Ніколи не вживати кари, або погрози, а саме головне любити дитину і заслужити її любов, — от головний ґрунт, на якому виховання може досягнути своїх змагань. Дуже добре допомагає моральному розвитку дітей утворення спеціальних гуртків учнів для самовиховання, самодисциплінування в напрямку до добра і опанування своїх емоцій.

На розвиток характеру впливає фізичний стан дитини, і дуже часто виховничому доводиться звертатися до лікаря за порадою що до занадто нервового поведіння дитини, або ненормальної слабости всіх затримуючих центрів. Впливає також на характер професія, оточення, обставини життя, здоровля. Треба, щоб дитина не мала завше все для себе заздалегідь виготовлене, а навчалася сама здобувати змалку собі щось потрібне, вміла захистити себе від де-якої небезпеки.

Взагалі моральне виховання не може провадитися якимось окремо: ним має бути пройняте все навчання, все життя. В школі повинен панувати щирий моральний настрій, під впливом веселости дітей, їх приємної праці, цікавого навчання, товариського об'єднання. Багато значить ще естетичне виховання. Коли дитину оточує краса, для неї цілком зрозуміла і приваблива, вона впливає на її настрій, нахилає на добре поведіння. Кімната дитячого саду повинна бути чиста, з білими стінами, на вікнах вазони з квітками, на окремому столику акваріум з усякими рибками, гарними водорослями. На стінах портрети письменників, на них вишивані біленькі

рушники, віночки з живих, або папірових квіток, нігде ані порошинки. Для дітей біленькі стільці й столики, шафа, де добре впорядковане лежить їхнє знаряддя й цяцьки. Самі діти в чистеньких фартушках. Чистота — це перша моральна звичка дитини — в кожній дитячій установі повинно бути багато води, багато мила, добрий (завбільшки для дітей) умивальник. Друге джерело естетичних впливів на дитину — це природа в усій її непереможній красі: в квітках, метеликах, в красі дерева і листя, в співах пташок, в грі світла на воді, в кольорах зорі, в красі далеких краєвидів. Увага дітей має бути на все це звернена, вони повинні переживати красу природи за всякої доби року; в дітях має розвинутися почуття природи, воно буде для них утіхою на все життя. Треба давати дітям змогу бачити гарні малюнки і навчати їх розуміти і зміст малюнка, і виконання; в словесних творах давати дітям теж мистецькі і зупиняти їхню увагу на мистецькій красі виразу, малюнка, постаті. Це збагачує душу дитини враженнями правди, краси і захоплює її уяву; в душі складається глибоке почуття, бажання і в своєму всьому поведженню здійснити теж тільки красу і правду, а це й є моральне виховання.

Щоб вести дитину до такого суцільного морально-естетичного і розумового розвитку, треба, щоб і вчителі по школах, і керівниці по дошкільних установах мали відповідну підготовку, широку свідомість соціальних і моральних ідеалів.

Програм усіх вчительських семінарів, педагогічних інститутів мають бути поширені більшим обсягом соціальних наук, природознавства, антропології, мистецтва, географічним знанням свого рідного краю. Нам так бракує для відбудування нашої держави, для освіти нашого народу освічених людей, що виховання дітей, підготовка педагогів набуває особливого значіння. В наші часи бути гарним педагогом — це бути справжнім реформатором майбутнього життя України, бути апостолом Правди і Науки. Тільки великим зусиллям таких апостолів Україна матиме чесних діячів-патріотів, вмілих практичних робітників і соціально-об'єднану, інтелектуально-розвинену народню масу.

VIII.

Анкети.

Анкета до розвитку в дітях соціального почуття (по Рума).

- 1) Чи багато має друзів серед товаришів.
- 2) Кого з них любить найбільше.
- 3) За що.
- 4) Коли його пізнав, де, як.
- 5) Які добрі риси його привабили.
- 6) Чи вже були між вами сварки. Через що. Чим закінчувалася сварка.
- 7) Чи ваш друг є вашим ідеалом.
- 8) Який саме ваш ідеал.
- 9) Яку працю ви найбільше любите.
- 10) Яка улюблена гра.
- 11) Що любите над усе: чи їздити верхи на коні, чи в човні, чи проходки пішки.
- 12) Через що саме любите те, а не інше.
- 13) Яка ваша улюблена наука.
- 14) Чи любите партійні гри— футбол, крокет і т. и.
- 15) Чи любите читати.
- 16) Назвіть літературний твір, що зробив на вас найбільше вражіння.
- 17) Через що саме.
- 18) Які взагалі книжки більш любите.
- 19) Яких авторів.

*Які риси характеру ставлять діти найвище
(підкреслювати вказану рису).*

Щирість, чесність, великодушність, добрість, простоту, веселість, запобігливість, розумність, спритність, талановитість, ввічливість, привітність, ласкавість, витриманість, одвертість.

Яку з цих рис ви ставите вище над усі.
(Двічі підкреслити).

Анкета Біне про почуття страху у дітей.

- 1) Як саме виявилось (на ваших очах) почуття страху в дитини.
- 2) Які ви помічали фізичні ознаки переляку.
- 3) Що викликало страх.

- 4) Під яким впливом розвинулась лякливість дитини.
- 5) Яке здоровля дитини.
- 6) Який її духовий розвиток.
- 7) Який характер.
- 8) Як ви впливаєте на дитину, щоб визволити її від лякливості.

Анкета американських експериментаторів.

- 1) Чи можете назвати три добрих і три злих вчинки.
- 2) Три вчинки, які слід робити.
- 3) З якою знайомою вам особою хотіли-б ви бути схожими.
- 4) Через що.
- 5) Назвіть, що ви більш за все любите з ваших річей.
- 6) Через що.

Анкета Нечаєва про пам'ять.

- 1) Як вам легше вчити ваші лекції — чи з книжки, чи з чужих слів.
- 2) Чи в-голос вчите ви лекцію, чи мовчки.
- 3) Коли переказуєте вчителеві лекцію, чи пригадуєте ту сторінку, з якої вчили, її шрифт.
- 4) Яка наука дається вам легше.
- 5) Через що саме.
- 6) Яка наука для вас найтрудніша.
- 7) Через що.

Анкета для визнання запасу знання дитини, з яким вона прийшла до школи.

- 1) Де ви живете, чи в місті, чи на селі.
- 2) Як зветься ваше село, місто.
- 3) Чи є там річка, чи ви коло неї були. Що ви там бачили.
- 4) Чи ви бачили рибу, жабку.
- 5) Чи ви бачили ліс; що ви в лісі бачили.
- 6) Чи ви ловили метеликів. Яких птахів ви бачили. В лісі, на вулиці, на дворі.
- 7) Чи ви бачили поле.
- 8) Що на ньому росте.
- 9) Що на ньому люде роблять.
- 10) На що людям потрібне жито.
- 11) Чи ви бачили овес, гречку, кукурузу.
- 12) На що вони потрібні нам.
- 13) Чи маєте свій власний город.
- 14) Що росте на городі.
- 15) Які дерева овочеві є в вашому садку.
- 16) Які овочі, яку городину ви більш за все любите.
- 17) Який склад вашої родини.

- 18) Коло чого працюють ваші батьки.
- 19) Чи вам далеко йти до школи.
- 20) Розкажіть про вашу дорогу до школи (яка вулиця, майдани, сади, визначні будинки).

До дитячого садка.

- 1) Чи у вас є мама.
- 2) А ще кого маєте в родині.
- 3) Покажіть на малюнкові собаку, кішку, корову, коня, вівцю, козу, свиню.
- 4) Покажіть на малюнкові соняшник, троянду, конвалію, фіялку.
- 5) Назвіть, що за звірята намальовані на малюнкові: жабка, жук, курка, качка, гуска, мишка.
- 6) Що ви їсте на обід (хліб, бараболю, борщ, капусту, м'ясо).
- 7) Скажіть, що це за городина (огірок, буряк, качан, капуста, картопля, редька, квасоля).
- 8) Скажіть, що це за овочі (яблуко, слива, вишня, груша, абрикос).
- 9) Що з них роблять.
- 10) Скажіть, яка на вас і на вашій сестрі одежа. Яке носите взуття.

Анкета для в'яснення особи.

- 1) Літа, виріст, вага дитини.
- 2) Темперамент — жвавий, апатичний, рухливий, мрійний.
- 3) Чи переболів на які хвороби, на які саме: кір, шкарлатина, шлункові, легені, шкурні, віспа.
- 4) Чи здорові батьки. По скільки років матері і батькові було, коли дитина народилася.
- 5) Чи не було в родині якоїсь нервової хвороби.
- 6) Чи дитина вигодована грудьми, чи штучно.
- 7) На якому місяці мала 1-ий зуб, почала ходити, балакати.
- 8) Які знає кольори, які пісні може перейняти.
- 9) В яких працях виявляє найбільш індивідуальну творчість.
- 10) Як ставиться до товаришів.

Програма дитячого садка.

Хоча ні в якому дитячому садку не може бути і не потрібно сталої програми, бо всі заняття мають відповідати інтересові (сучасному) і настроєві дітей, але можна дати зразок одного дня в дитячому садку. Навчання в дитячому садку розкладається по добах року, в залежності від того матеріялу, що його дає природа. Візьмемо по одному дню в кожній добі.

В-осени. Діти приходять о 8-ій годині, прибірають кімнату, наводять порядок, годують риб, біжать в сад, замітають

стежки, вкриті сухим листом, бігають і вільно граються до 9 годин. В першу чергу йде предметова лекція, яка дає зміст усякому дневі. Тому, як що вчора була екскурсія чи в який садок, чи на овочевий базар, то на лекції розглядається *яблуко*; на малюнках або засушеним показують яблуневий цвіт. Після того діти роблять рухавку, чи з піснею на тему яблука, чи взагалі садову, і рухами показують працю садовника коло овочевих дерев. Далі йдуть до класу або ліплять з глини яблуко, або вишивають його нитками відповідних кольорів. Після сніданку йде оповідання, або казка про яблуко (срібна мисочка), після чого діти драматизують казку. На останку дітям роздають яблука, щоб вони їх почистили, порізали для компота і посушили на зиму.

Взимку. Діти йдуть на екскурсію, де розглядають річку, поле, ліс, в їх зимовому вбранню і порівнюють з літом. На другий день вони розглядають сніг, кригу, воду, на їх очах в місці на вогні крига, сніг перетворюються на воду. Рухавка з піснею «Сніжинки», переймання рухів сніжинок, коли вони падають на землю. Після того з паперу вирізують зіроньки-сніжинки, ґринджолята, ковзані, далі біжать в сад або на двір, граються в снігової баби, в сніжки. Вертаються до класу, вчать вірші про зиму, ілюструють їх своїми малюнками. Або слухають зимове оповідання і драматизують, або малюють до нього малюнки.

Весною. Екскурсія: збирають бруньки на деревах, проліски й інші перші весняні квітки, збирають в банку жаб'ячу ікру і садовлять ще туди жабу, прицю, водяних ляльок, рибок. Вернувшись розподіляють весь матеріал: що до акваріума, що в окремий посуд, одні квітки в букет, інші засушують в маленькі гербарії, що повинні бути в кожній дитини. Малюють, що хочуть, зо споминів про екскурсію.

Літом. Екскурсія в поле дає матеріал на кілька днів. Розглядають жито, сами між каміннями розтирають зерно. З муки роблять вареники, або коржики. Розглядають літні квітки, волошки, мак, виробляють їх з паперу. Граються у відповідні рухавки з піснями — «Маки-маківочки», «Вийшли в поле косарі» і т. и. Слухають оповідання про польову мишку, про жайворонка, ліплять їх з глини.

Взагалі в літі і весною бажано упорядковувати можливо більш екскурсій в поле, в ліс, упорядковувати свята на честь вишні (як в Японії), коли вона цвіте, маку, жита (обжинки), свята косовиці, використовуючи їх як для того, щоб діти були більш в природі, ближче до усяких її з'явищ, так і для того, щоб зблизити їх з трудовим життям народу. Для кожного свята треба дати коштовний літературно-музичний матеріал: вірші, пісні, оповідання, загадки і т. и.

Практичні поради.

I.

ПРАКТИЧНІ ПОРАДИ ДО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ.

В теоретичній частині наших порад ми вказали на те, яке велике значіння мають для дітей добре розвинені почуття. Вони дають дітям змогу мати ясні приймання, володіти почуттями, щоб як найкраще розуміти красу природи, як найкраще запобігти якійсь небезпеці, що могла-б загрожувати життю. Тепер ми скрізь бачимо дітей короткозорих, з окулярами на молоденьких обличчях; бачимо класи темні, де діти дуже часто мають світло не з того боку, або що б'є їм просто в очі. Берегти і розвивати зір треба з першого року життя дитини: треба тримати дитину в світлім помешканні, але захищати очі малої дитини від занадто блискучого проміння; вночі дитина повинна спати в зовсім темній кімнаті, щоб її закриті очі зовсім спочили від усякого роздратування. Треба оточувати малу дитину різнокольоровими речами, але кольори не повинні бути занадто яскраві, але гармонійно добрані. Так само треба стежити, щоб і слух дитини не вражався від несподіваних голосних звуків. Дуже добре грати або співати коло дитини ніжних простих мелодій.

Але справжнє виховання може провадитися систематично тільки в дитячому садку, з дітьми 4—6 літ. Деякі діти приходять в садок вже з деяким розумінням кольорів, але його треба упевнити, поширити. Після випадкових питань, напр., якого кольору вбрання на дітях і т. д., можна зробити такі вправи, додержуючись методу видатних педагогів: назвати спочатку колір, потім знайти його між іншими кольорами і назвати речі того кольору. Дітям роздають спочатку білі і чорні картки. З ними діти добре ознайомлені, і треба вимагати, щоб вони називали можливо більше білих і чорних річей; деякі з них повинні бути тут же перед дітьми — крейда, вугіль, борошно, сіль, цукор, сукно, шкура, масть. Треба перепитати дітей: у кого чорне волосся, у кого зовсім біле (дід, баба), кого можна пізнати по тому, чим він замастився, наприклад: сажотруса, мірошника. Треба назвати всі речі в класі, котрі з них чорні, а котрі білі на колір, назвати кілька квіток білих (діти називають їх по пам'яті). Лекція має тягтися не більше, як 25

хвилин, але всі діти мають приймати в ній активну участь. Після того їм даються білі й чорні кубики, щоб збудувати щось гарне. На другу лекцію даються три кольори — червоний, блакитний і жовтий. Лекцію провадити треба в тому-ж таки порядку, але треба звертати увагу на те, щоб діти як найпевніше розрізняли один колір від другого; більш треба дати різноманітних, різнокольорових стьожок, матерій, камінчиків, квіток (мак, волошки, лютик), папірців і. т. и. Під кінець даються дітям довгенькі стьожки або бабінки певних кольорів: діти стають серед хати, простягають стрічки, і переплетується жовте з жовтим, блакитне з блакитним і. т. д. Тут можна робити багато різноманітних веселих вправ. Коли діти будуть певно розрізняти і називати головні кольори — жовтий, блакитний, червоний, зелений, фіялковий, рожевий, — тоді треба їм давати підібрати відтінки. Для цього можна давати нитки, стьожки, а ще краще квітки: напр. для блакитного — барвінок, незабудьку, гіяцинт, волошки; так само можна доручити дітям підібрати жовті квітки різних тонів і червоні. Для остаточного закріплення в пам'яті дітей всіх кольорів, роблять з ними папірові квітки, дають їм розкладати кольорові кубики або кардончики, дають олівці для малювання простеньких орнаментів, вживають також вишивання, роблять гру в барви. Далі знання барв постійно підтримується на екскурсіях; увага дітей постійно звертається на різні кольори зорі, на кольори звичайних річей.

Після кольорів зорові вправи ведуться разом з дотиком, бо вони одна одній допомагають в розпізнанні обсягу, форми, далечини. Для обсягу спочатку звертають увагу дітей тільки на обсяг взагалі: хто з дітей вищий на виріст; що вище: чи дзвіниця, чи звичайний дім, чи дерево, чи хата; що довше—чи шлях до міста, чи стежка в саду; що більше—чи класна дошка, чи зшиток, чи кавун, чи яблуко. Коли більш-менш вияснилося дітям розуміння того, що більше, а що менше, тоді дають дітям на порівняння різні речі, в лінійному обмірі і в обмірі об'єму: олівець, ручки від пера, лінійки, мотузки і. т. и. Для обміру цілого тіла (об'єму) даються книжки, шишки, жолуді, м'ячі, гудзики і. т. и. Коли діти будуть вже добре знати, що значить більший, менший, коротчий і довший, тоді треба дати їм підкладати речі за обсягом, найкраще однакові речі, аби між ними виступала одна різниця — їх обмір; наприклад, голки, булавки, олівці, гудзики; але можна розкладати і різноманітні речі, тільки за їхнім обсягом. Тут дуже придадуться кубики Монтессорі: спочатку діти розкладають їх на зір, потім їм завязують очі, і вони розкладають їх на дотик—і після кількох вправ дітям доручається з завязаними очима розкласти речі в послідовнім що до розміру порядку. Слідом за обсягом йде ознайомлення дітей з формою, в такому самому порядку, як і ознайомлення з кольором:

спочатку діти називають форму, потім знаходять її серед інших і далі називають форми всяких річей. Коли діти вже добре знають 4—5 форм, тоді вони означають їх і з завязаними очима, дотиком,—це провадиться, як забава: діти сідають колом; одному завязують очі і дають обмацати ту чи іншу форму. Коли дитя захоплюється цим, то дають одній дитині кілька різних форм, щоб вона їх пізнала на дотик. Це є не індивідуальна гра, а перша — соціальна. Такі гри не повинні тривати довго, а хвилин 10—15, бо вони вимагають концентрації уваги, яка дуже скоро втомлює дітей. Для зміцнення знання форм дітям дають вирізувати і розкладати кардонні або деревляні форми, фарбувати і малювати орнаменти з тих або інших з'єднаних форм; тут можна давати спочатку якийсь один зразок орнаменту, а потім давати дітям волю вигадувати свої власні. Залишається ще виправити в дітях розпізнавання далечини і влучність. Дітям дається лук, і спочатку призначається мета десь близько, а потім усе далі. Відповідно до того, скільки діти можуть рахувати—чи до 6-ти, чи до 10-ти, виміряють цю далечинь ступнями; потім діти міряють її футами. Після того діти по одному сами призначають собі, як далеко вони можуть бити—чи до паркану, чи до якого дерева—хто далі; теж виміряють футами або й сажнями (як-що діти старшого віку). Треба вигадувати різні гри (для спритності очей — кеглі, скраклі, стріляння з лука в мету. Підчас екскурсії можна запитувати дітей, як далеко і що саме вони бачуть в далечині, щоб знати силу зору кожної окремої дитини. Підчас навчання треба, щоб діти мали досить світла для праці, щоб світло конче падало з лівого боку; треба уникати праць, що можуть занадто втомлювати очі — як, наприклад, виколювання Фребеля, яке цілком відкинуто, вишивання бісером, то-що.

Таким чином систематично розвивається у дитини зір, а разом з ним і дотик. Але дотик вимагає ще особливого розвитку в своєму окремому напрямку, в прийманнях шорсткості і м'якості, температури і ваги. З цими прийманнями дотик справляється цілком самостійно; зір не може, або дуже мало може йому допомогти. Щоб розбиратись в прийманнях м'якого і шорсткого та твердого, треба додержуватись методу Фребеля—методу протилежності. Бо оскільки обсяг є порівняльним уявленням, остільки тверде, м'яке вже має щось позитивне, незалежне від порівняння. Звісно, і тут будуть всякі відтінки, але сама властивість абсолютна. Даємо дитині маленьку подушечку (від ляльок) і дошку (або стіл) і виявляємо, що означає тверде, що м'яке; даємо кілька річей з цими протилежними прикметами. Так само звертаємо увагу дітей на приймання шорсткого і гладенького. Тут можна багато взяти зразків з природи — жолудь, шишка з ялини, яблуко, волоський оріх, лісові горішки, шкло, камінчики, наждачний папір

і т. и. Потім можна, як радить Монтессорі, при допомозі самих дітей назбирати колекцію матерій і зразки їх розкласти послідовно, за їх товщиною, або м'яккістю.

Що до розуміння ваги, то тут теж треба починати з контрастів — пір'інка і камінчик, залізо і трісочка. Найліпше поставити перед дітьми велику миску з водою і кидати туди всякі речі — важкі падатимуть на дно, а легкі плаватимуть зверху. Тут не йде діло про вияснення Архимедового закону, але це дає об'єктивне означення легкого і важкого, бо важити на руці буде завше занадто суб'єктивним: те, що для одної руки буде тяжке, для другої може видатися за легке. Діти люблять гратися з водою: їм приємно кидати у воду лушпайки з оріхів, камінчики, шматки заліза, скла і дивитись, як вони, хоч які маленькі, а тонуть у воді, тоді як досить великий шмат кори, аркушик паперу поволі плавають по воді. Тут треба внести в думку дитини тільки один висновок: є речі важкі і легкі; все легке плаває по воді, все важке тоне. Після цього вже можна й на руку переважувати, що важке, а що легке, і пояснити, що вага не стоїть в звязку з обсягом: інший шматочок цукру буде важчий за цілий дерев'яний кубик. Можна познайомити дітей з різними мірами ваги — краще в грамах, ніж у фунтах. Щоб закріпити усі ці знання, можна влаштувати гру в крамницю, якою діти дуже захоплюються. Назбирати потроху ріжноманітного матеріялу: їжі, зілля і т. и., поставити невеличкі терези, міри ваги і дати дітям волю бавитись важінням краму. Це — вправа і для первісної лічби — «лекція з арифметики» — і конкретний процес важіння.

Що до розвитку чуття температури, то при цьому не може бути багато ріжноманітних вправ: шкуру дітей треба поволі при звичаювати до гарячого й холодного, але це вже більше санітарно-гігієнічне завдання, а не педагогічне. Можна пропонувати дітям покласти руки в миску з холодною водою і поволі додавати гарячої, скільки дитина може витримати, і послідовно через де-який час повторювати такі досліди, щоб спостерегти, оскільки дитячі руки (а також і ніжки) можуть звикнути до різної температури. Добре, щоб діти бігали босі на чистому просторі. Усі ці вправи мають провадитись, як гри, розваги і в першій році дитячого садка не менше двох разів на тиждень, поки всі почуття не буде проведено через усякі вправи, і поки діти, дякуючи їм, не засвоюють цілком певно знання кольорів, форм, обсягу, ваги, шореткості, твердості, то-що. Але і далі на предметових лекціях на ці знання постійно звертається увага дітей, коли розглядається та чи інша річ.

Що до розвитку слуху, то з самого початку можна розвинути його музикально, співаючи дитині гарних пісень, граючи їй ритмічні речі. Ритм дитина переймає раніш за все і любить саме ту музику, де ритм ясніш виступає: військову і танці. Що

до систематичного виховання слуху, то треба, щоб дитина спочатку розуміла різницю глухого шуму і різних окремих мелодійних звуків. Монтессорі подає для цього закриті з усіх боків скриньки, в яких насипано — в одній горох, в другій — мак, в третій — шматки скла, в четвертій — шматки заліза. Діти трусять їх і по звуку вгадують, що в них торохтить. Щоб розвинути увагу до звуків і тонкість слуху, треба вживати Монтессорівських моментів мовчанки: діти сідають або на свої стільчики, або колом на килимі; жадним рухом, словом не повинні вони порушати абсолютну тишу; і серед такої тиші ловлять вони кожний такий звук, якого не можна помітити серед звичайного гармидеру: цокання годинника, зуміння мухи; серед такої тиші в другій хаті потихеньку викликається та або інша дитина, що має так встати і вийти, щоб жадним рухом не порушити пануючої тиші. Треба, щоб діти розпізнавали голоси усяких птахів, пізнавали голоси своїх товаришів. Для цього граються так: співають пісні про возулю, і дитина, що стоїть в середині дитячого кола, повинна вгадати: хто кував ку-ку. Друга гра — це сховати яку-будь річ і казати дитині шукати її під звуки фортеп'яна — голосні, коли дитина близько підходить до речі; тихенькі, коли вона від неї віддаляється. Дуже сприяє розвиткові слуху ритмічна гімнастика, і її треба вживати по всіх дитячих садах. Так само конче потрібно, щоб діти співали хором простих пісень з невисоким регістром: найкраще починати з народніх пісень.

II.

ПАМ'ЯТЬ ТА УЯВА.

Мало розвинути почуття; треба, щоб приймання закріплялися в свідомості дітей. Для цього треба розвинути увагу і пам'ять, завдяки яким дитина затамлює свої приймання і перетворює їх в ясні уявлення. Пам'ять не виявляється у дитини в перші тижні її життя. Вона живе в хаосі різнноманітних приймань і вражіннь, вона не може направляти свою увагу на ті або інші речі, що її оточують. Один психолог каже, що свідомість дитини виявляється в її першому усміху: дитина щось помітила, затимила і, пізнавши те, усміхнулася. Перші рази цей процес проходить в дитині самотійно; дитина сама вчиться великого процесу затамлювання, і потроху її свідомість перемагає первісний хаос. Нам треба лише полегшувати цей процес, не даючи дитині занадто багато вражіннь, оточуючи її тільки такими речами, які можуть зробити на дитину накрайще вражіння. Можна ще прискорювати цей процес, розпитуючи дитину (літ 2—3-х) про її минулі переживання, вражіння. Такі розпитування немов-би вливають світло в неясні спомини дитини. Але й тут треба зауважити те саме: справжній розвиток пам'яті починається в дошкільнім вихованні. Тут перш за все треба дізнатись, якого напрямку, якого характеру пам'ять кожної дитини, а також не забувати того, що пам'ять — дуже ніжна здібність, яка дуже легко втомлюється. Щоб пам'ять добре працювала, треба розвинути увагу дитини, привчити її хоча-б на короткий час концентрувати пам'ять на тих або інших прийманнях. Найкраще сприяє увазі добрий фізичний стан дитини, цікавість, яку вона має до того, що розглядає, чого вчиться. Рума малює на класній дошці фігуру якогось чоловіка, дає йому люльку до рота, на сурдуті малює п'ять гудзиків. Потім стирає малюнок і через скільки днів знов малює такого самого чоловіка, але замість люльки, дає йому до рук парасоль, замість п'яти гудзиків — тільки два. Він питається в дітей, чи є в обох малюнках яка відміна? Але діти не пам'ятають, вони розвіяно дивились на малюнок і не звернули уваги на його деталі. Тепер, коли Рума їм каже, що він їх запитає про це через 2—3 дні, вони

концентрують на малюнкові всю свою увагу і через 3 дні виправляють усі відміни. Рума малює щось нове і каже дітям, що він їх має запитати через тиждень. Що-разу він ускладнює деталі малюнку і збільшує час, в який діти повинні пам'ятати. Такі самі вправи можна робити і на розкладанні кубиків: зробити з дітьми просту, але гарненьку фігурку з кубиків і сказати, щоб на завтра вони самі склали таку саму фігурку. Далеко не всі зможуть це виконати, бо не усі діти мають однаковий напрямок пам'яті: у одних вона виявляється на лініях, у других — на барвах, у третіх — на словах, на числах, на згуках. В одному дитячому саду в Данії дітям пропонували добре придивитись до кольору неба з літніми хмарками і повернувшись намалювати його фарбами.

Пам'ять слова легко розвинути, подаючи дитині найкращий матеріал для заучування пісень, віршів, казок — за собом драматизації. Тут пам'ять дуже близько зв'язується з уявою, те, що сильніше вражає уяву, те найкраще затамлюють діти. Бажано кожний вірш вчити відповідно до того або іншого випадку з життя дітей в дитячому садку, додавати вірш до предметових лекцій, до екскурсій.

Подаємо тут низку віршиків для дитячого садка, послідовно, в порядку трудности форми й змісту. Колісанки діти можуть використати, граючись у ляльки. Всі пісні, вірші, як і взагалі увесь матеріал навчання повинно розкладати по добах року.

Мати сина колихала, Кохуючи співала: «Ніч заходить, треба спати, Коло тебе рідна мати. Я не сплю, тобі співаю: Спи, дитино, баю, баю!»	Котику сіренький, Котику біленький, Котику волохатий, Не ходи по хаті, Не буди дитяти.
---	--

Ворона кашу варила І на порозі студила. Та діти свої скликала І дітям своїм казала:	«Сходьтєся діти до купи, Бо то вже каша, не крупи, Бо то вже каша смашнєнька. Спішітьсє, кличє вас нєнька.»
--	--

Гоп, гоп, гоп! Гу-ту-ту! Вари кашу круту,	Підливай молочка, Нагодуй козачка.
--	---------------------------------------

ГОП-ГОП-ГОП!

Коли хлопчик сідає на паличку, мов на коня, він співає:

Гоп, гоп, гоп!	Гай, гай, гай!
Гей, сивий, в галоп!	Коніку, гуляй!
Через гори, долиноньки	У родини веселенько,
Неси мене до родиненьки.	У родини все миленько,
Гоп, гоп, гоп!	Гай, гай, гай,
Гей, сивий, в галоп!	Коніку, гуляй!

А-а, коточку!
Заховався в куточку,
Піймав собі мишку,
Та з'їв у затишку.

Дитинко маленька, Як ти заспалась!	Дитинко маленька, Як же ти заспалась!
Пташки давно повставали, Пісні свої проспівали, А ти ще спиш?	Я коровок подоїла, Тобі кашку зварила, А ти усе спиш?

Після осінньої екскурсії, коли всі прикмети осені було на екскурсії зреалізовано:

ОСІНЬ.

Висне небо синє, Синє, та не те; Світить, та не гріє Сонце золоте. Темная діброва Стихла та мовчить	Листя пожовтіле З дерева летить. Все, що зеленіло, В'яне та вміра. Хоч би де замріла Квіточка одна, Здалека під небом В ирій летючи,	Тільки й червоніє Ще горобина. Чистим стало поле Від серпа й коси, Ніде притулитись Крапельці роси. Голосно курличуть Журавлів ключі.
--	---	--

Відлітають сірим шнуром
Журавлі у вирій,
Кличуть кру-кру-кру,
В чужині умру, —
Поки море перелечу,
Крилонька зітру!

Біжить зайчик дорогою
Та й скаче,
Обтирається лапками
Та й плаче.
«Усі-ж бо я та й городи
Обійшов,
Нігде-ж бо я капустоньки
Не знайшов!»

ОСІНЬ.

Плинуть за хмарами хмари,
Крапає дощ без упину,
Вітер холодний голосить,
Не затиха й на хвилину.
Падає листя до долу,
В'яне трава, пропадає.
Он журавлі полетіли
В ірїй, де сонечко сяє.
Холодно, порожньо в полі,
Нудно й по хатах сидіти. . .
Час вже, коханїї діти,
Нам і до школи ходити.

Ой, гаю мій зелененький, гаю мій розмаю,
Я в свої матусеньки три роскоші маю.
А першую роскош маю: пускають гуляти,
А другую роскош маю: красно одягають,
А третюю роскош маю: мене мама люблять,
Хоч-би спала й до полудня, ніколи не збудять.
Я в свої матусеньки роскоші зазнала,
В понеділок лягла спати, а в суботу встала;
Ой, Господи милосердний, тамто ся виспала!
Чи я тобі не казала, ненько-ж моя, ненько:
Чом ти мене не збудила в неділю раненько?
Не будила тебе, доню, бо тя жалувала,
В Петрівочку мала нічка, щоби ся виспала.

НАД КОЛИСКОЮ.

Спи, мій малесенький, спи мій синок!
Я розкажу тобі безліч казок!
На що-ж ти оченьки знову розкрив?
Спи, моя пташко, то вітер завив:

Kramerius 4

Digital library

Podmínky využití

Knihovna poskytuje přístup k digitalizovaným dokumentům pouze pro nekomerční, vědecké, studijní účely a pouze pro osobní potřeby uživatelů. Část dokumentů digitální knihovny podléhá autorským právům. Využitím digitální knihovny a vygenerováním kopie části digitalizovaného dokumentu se uživatel zavazuje dodržovat tyto podmínky využití, které musí být součástí každé zhotovené kopie. Jakékoli další kopírování materiálu z digitální knihovny není možné bez případného písemného svolení knihovny.

Main title: **Teorija ? praktyka došk?l'noho vychovannja**

Pages: **80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99**

Стогне та виє уже він давно,
Б'ється і стукає в наше вікно. . .
Геть, розбишако, в далекі степи!
Спи, мій лебедику, солодко спи.
Ось вже і вітер затих, зацімів,
Мабуть заснуть під намет полетів.
Холодно там у лісах і лугах:
Все потонуло в глибоких снігах.

*

Бігають зайчики, мерзнуть, тремтять,
Затишок хочуть собі розшукать.
Ось вони вгледіли — кущик стоїть . . .
Пізно! давно вже лисичка там спить.
Кинулись знову кудись на грядки —
Ой, ночувать там забрались вовки.
Краще ви в поле біжіть за лісок:
Знайдете там ви соломи стіжок.
Глибше забийтесь, зарийтесь в снопки,
Щоб не знайшли вас голодні вовки. . .
Спи-ж, мій малесенький, годі гулять,
Зайчики білі давно уже сплять.

Цей вірш треба дітям кілька разів прочитати, бо він трохи задовгий, і вчити спершу одну половину, тоді другу. Крім того бажано, щоб діти ілюстрували, намалювали другу частину вірша, як вони собі уявляють і біганину зайчиків, і вовків, що зібрались вкупі ночувати, і кущ, де спить лис, і стіжок, де заховуються зайчики. Через те, що в перші часи з дітьми йдуть вільні розмови про їх родину, то й вірші мають ілюструвати це.

БАБУСЯ.

Пожилая хатиночка	Полягла трава висока,
З садка визира,	Нікому косить.
В тій хатинці проживає	Чий же у траві високій
Бабуся стара.	Протоптаний слід?
Сама собі, як мизинець,	Носять діти-унучата
Кругом гай шумить,	Бабусі обід.

Як водиця із під дуба
У ставок біжить,
Так бабуся з маленькими
Дітьми бубонить.

Намалювати.

ДІД.

Під горою,
Між вербами та над водою
Біленька хаточка стоїть.
Там на ослоні сивий дід
Сидить на ганочку і бавить
Хорошее та кучеряве
Своє маленькеє внуча.
Ось вийшла з хати
Веселая, сміючись, мати,

Цілує діда і дитя —
Аж тричі весело цілує,
Прийма на руки і годує
І спать несе. . .
Крізь верби сонечко сіяє
І тихо гасне. . . День погас,
І все почило. Сивий в хату
І сам пішов одпочивать.

Зима надходить, піч набірає ваги, і можна дітям пропонувати цю загадку Глібова:

ПІЧ.

«Ой ви, дітки, квіти наші,
Наварю вам горщик каші,
Поїсте ви до смаку», —
Мовить баба у кутку;
«Я щедруха, я гладуха,
В мене донечка-красуха(вогонь),
Кучерявенький синок (дим),
Як той сизий голубок.

Я морозу не боюся,
І хто мерзне, я сміюся.
Бабу гріє не кожух,
А веселий, теплий дух.
Біля мене всі товчуться:
І веселі дітки в'ються,
І старесенький дідок
Тут мурлика, мов коток».

З приводу цього віршика діти складають з кубиків піч. Їх можна розпитати, за що усі люблять піч, через що про неї сказано, що її гріє не кожух, а веселий теплий дух. Чим топлять печі?

ЗИМОЮ.

Виробляє викрутаси
Завірюха за вікном,
Сипле снігом, застеляє
Землю білим килимом.
Вовком виє, сніжинками
В полі б'ється з вітряком,
Скло малює, воду криє
Тим льодовим рушником.

Цілу нічку було сумно
Від зимових тих примар.
Як все стихло — небо вранці
Засвітилося, мов жар.
Зайчєнята не втерпіли
В лісі сонечка чекать, —
Через поле на горбочок
Виглядять його біжать.

Тут єсть де-які слова (примара), не досить зрозумілі для дітей. Їх треба зарані всі пояснити; взагалі треба заздалегідь усяке слово, вираз вірша зробити дітям цілком зрозу-

мілим і тоді тільки виразно, гарно продекламувати дітям вірш; вчити його не по рядочках, а одразу або увесь, або з допомогою дітей розбити весь вірш на окремі або події, або малюнки. Після цього віршу діти вирізують з білого паперу сніжинки і грають в сніжинки та співають.

З ГРИНДЖОЛЯТАМИ.

Що за чудовая днина!
Сніг, наче срібло, блищить!
Вийшов веселий хлопчина,
Швидко з санками біжить.
Ох, ті санки-ґринджолята!
Коней не треба до них,
Роблять їх мудро хлоп'ята!
Треба прудких тільки ніг!
Ось вона й горка маленька —
Ой, як у-низ я скочусь!
Наче та пташка швиденько
Долі у-мить опинюсь!
Ну-же лишень, хто зручніший,
Швидче которий збіжить?
Кепсько — мороз все лютіший,
Носик з морозу щемить...
Ет, що там носик — дурниця!
Ніжки щемлять — от біда...
Стукає мама в віконце —
Треба рушать до двора!

Після цього діти вирізують з картону ґринджолята. До читання цих віршів діти повинні сами побігати з санчатами з гори, так щоб вірш передавав їм вже пережите ними. Так само і вірш про снігову бабу може йти тільки як ілюстрація до справжньої дитячої дії.

СНІГОВА БАБА.

Ну те, хто з вас там бистріший,
То ідіть в садок скоріше:
Купи снігу там лежать, —
Бабу треба нам скачать!
Хлопці поклик підхопили,
Бабу з снігу враз зліпили:
Очі з вугілля всадили,
Рот із буряка зробили.
От так баба! Молодці!
Ну, дивуйтесь, горобці!

III.

ДРАМАТИЗАЦІЯ.

Ми подаємо матеріял, який однаково корисний і для розвитку пам'яті, і для збагачення мови дитини. Де-що з того, що даємо далі, буде добре для *драматизації*, яка теж обслуговує виховання і пам'яті, і мови, й уяви. В драматизації важно, щоб діти самостійно знаходили ті рухи, ті вирази словесні, що вони їх визнають за відповідні тим або іншим лицедіям. Добре, як вони схоплюють ті самі яскраві вирази, які даються їм в народніх творах, і затамлюють їх; але цікаво й те, щоб вони давали свої власні вирази. На перший раз багато рухів дає для драматизації «Весілля Мороза», яке провадиться так: одне з найстарших дітей декламує все «Весілля Мороза», а інші діти поділяються на гостей — галочки, сороки і т. и., які виробляють потрібні рухи.

ВЕСІЛЛЯ МОРОЗА.

От сороки-білобокi коровай вбiрають,
А галочки-мiщаночки все пiснi спiвають;
Вiтер свистить у дудочку, а ворона кряче,
Молодая веселиться, смiється, не плаче,
Сидить, хрумтить сосулечки, iз льоду горiшки.
Снiгирчики, чечiточка прискакали пiшки.
Горобчики-молодчики з ними танцювали,
А лисички та зайчики гостей частували,
Та й пампушки, як подушки, iз снiгу всi їли,
Сiрi вовки за столами, мов свати, сидiли,
Та очима, мов свiчима, на зайчат дивились,
А зайчата, мов дiвчата, з хлопцями крутились.
Як узявся Мороз в боки та став танцювати,
То мусiли усi гостi з будинку тiкати.
Свистить, рипить, пiдстрiбує, аж дуби трiщали.
Оттак колись Морозове весiлля справляли.

Цікаво, щоб діти самі надумалися, як добрати належний до цієї драматизації матеріал, якими зовнішніми ознаками відокремити тих або других дівчих осіб. Добре, щоб при цій драматизації грала музика, коли діти танцюють. Треба звернути увагу дітей на те, що тут названо тільки тих птахів, що не відлітають в ірій. Ця драматизація, звісно, має провадитися найкраще зимою. Але ще простіша тема для першої драматизації — то казка про «Ріпку» та казка про «Діда й Бабу та курочку рябу». Ми не наводимо їх тут, бо вони досить відомі. Доброю темою теж може бути «Рукавичка» — в найпростішому її варіанті.

РУКАВИЧКА.

Ішов дід лісом, а за ним бігла собачка; і загубив дід рукавичку. От біжить мишка; влізла в ту рукавичку і каже: «Тут я буду жити!» Коли це плига жаба та питає: «А хто, хто в цій рукавичці?» — «Мишка-шкряботушка; а ти хто?» — «Я — жабка-скрекотушка, пусти й мене.» — Іди. — От вже їх двоє. Біжить зайчик, прибіг до рукавички та й питає: «Хто, хто в цій рукавичці?» — Мишка-шкряботушка, Жабка-скрекотушка, а ти хто? — «А я зайчик-побігайчик. Пусти і мене.» — От вже їх троє. Коли це біжить лисичка, та до рукавички: «А хто, хто в цій рукавичці?» — Мишка-шкряботушка, Жабка-скрекотушка, Зайчик-побігайчик. А ти хто?» — Я лисичка-сестричка, пусти і мене!» — Та йди! — От вже їх четверо сидить. Аж суне вовчик, та й собі до рукавички питається: «А хто, хто в цій рукавичці?» — Мишка-шкряботушка, Жабка-скрекотушка, Зайчик-побігайчик та Лисичка-сестричка, а ти хто?» — «Та я вовчик-братік, пусти і мене!» — «Та вже йди». — Уліз і той. Вже їх п'ятеро. Де не взявся — біжить кабан. «Хро-хро-хро! А хто в цій рукавичці?» — «Мишка-шкряботушка, Жабка-скрекотушка, Зайчик-побігайчик, Лисичка-сестричка, Вовчик-братік. А ти хто?» — «Хро-хро-хро! А я кабан-іклан. Пусти і мене!» — «Отсе лихо», — каже мишка, — «хто не набреде, то все в рукавичку! Куди ж ти тут влізеш?» — Та вже влізу. Пусти і мене!» — «Та що з тобою робити, йди!» — Уліз і той. Вже їх шестеро, уже їм так тісно, що й нікуди. Коли це тріщить куцями, вилазить ведмідь та й собі до рукавички, реве й питає: «А хто тут, хто в цій рукавичці?» — Мишка-шкряботушка, Жабка-скрекотушка, Зайчик-побігайчик, Лисичка-сестричка, Вовчик-братік, Кабан-іклан. А ти хто?» — Гу-гу-гу! Якого вас багато. А я — ведмідь-набрідь. Пусти і мене!» — Де ми тебе пустимо, коли й так тісно? — «Та якось будемо.» — «Та вже йди, тільки з краєчку.» — Уліз і той — стало семеро, та так же тісно, що рукавичка ось-ось розірветься. Коли це дід оглянувся — нема рукавички. Він тоді назад шукати її, а собачка попереду побігла. Бігла, бігла, бачить — лежить рукавичка, та й ворухиться. Собачка

тоді: гав, гав, гав! Вони як злякаються, як вирвуться з рукавички, так усі і порозбігалися лісом. Прийшов дід та й забрав рукавичку.

Цю драматизацію можна провадити в більш широкому масштабі; вона дуже весела і для «артистів», і для глядачів. Можна обставити хату ялинками — це ліс; з кардону (або з стільців, з дерев'яних скринь) улаштувати хатку коло великої рукавички, що наче закриває вхід у хатку. Можна разом з дітьми зробити кожному звіряті маску, дати дідові бороду і кожух. Можна висловити тут побажання, щоб глядачами дитячих драматизацій було найбільш обмежене коло дітей, бо присутність «чужих», а тим більше дорослих, занадто хвилює артистів, і замість вільної гри повстає штучна вистава, що цілком порушує психологічне значіння драматизації. Найперші драматизації проходять найкраще, коли дітям доводиться кілька разів повторювати ті самі слова. Тут за господиню виступає мишка, а її льокатори озиваються кожний своїм голосом, коли питають, хто в рукавичці. В драматизації об'єднується кілька інстинктів дітей: переймання, творчості, мови, рухів. Вона розвиває пам'ять, уяву, мову і те внутрішнє приймання, яке дає змогу дитині розуміти почуття інших істот, переживати їх; на цьому і розвивається симпатія. От чому кожна керовниця дитячого садка повинна звернути велику увагу на проведення драматизації, брати різноманітний матеріял, викликати можливо більш самостійну творчість дітей, щоб виходили і комічні події, і звичайні життєві на ґрунті усяких переживань.

Подаємо тут кілька мало у нас відомих слав'янських казок.

ЯК ГОРОШИНА МАНДРУВАЛА.

(Переклад з чеської).

Жила собі одна старенька бабуся. Раз варила вона собі горохову юшку. Одній горошинці дуже не хотілось лізти в окріп. Вистрибнула вона з рук старенької, гоп! на підлогу і покотилася. Коло дверей зустрілася з соломинкою: «Куди це ти так поспішаєшся, безніжка?» — запитала соломинка. — «Ох, мила соломинко! баба хотіла мене опарити. Добре, що я втікла. Але мої сестрички всі мабуть вже луснули в окропі.» — «Ти мене послухай, товаришко моя люба», — сказала соломинка, — «на мене теж насувалася біда: баба хотіла мене спалити. Добре, що я себе впрятувала. Але й мої бідні сестри мабуть вже на попіл перегоріли!»

В цю хвилину в печі щось засичало, і з неї випала вуглинка, як жар червона. Вона крутилася на підлозі, чадила і розсипала скрізь іскри. Зараз присунулась вона до горошинки і почала їй на свою долю нарікати. «Трохи, трохи мене баба не

спалила. Добре, що встигла з печі вистрибнути. Але інші вуглинка досі мабуть зовсім перегоріли. — «Ця баба», — каже соломинка, — «наважилася всіх нас знищити. Треба втікати, а то буде нам біда!»

Всі троє вибігли з хатки, вибралися на дорогу і попрямували до лісу. Попереду посувалася соломина, за нею котилася веселенька горошина, а позаду усіх переступала вуглинка. Так вони йшли та йшли, аж поки не дійшли до струмочка. Там горошинка перелякано зупинилася і заголосила: «Ой, сестрички мої! Вже ми далеко зайшли, спочинемо трохи», — і вона пригнулася до невеликої грудки землі. Соломина простяглася на дорозі, а вуглинка злізла на камінь і сказала: «Погано нам буде перебіратися через струмок. Позамочуємо свою одежу.» — Може знайдемо міст або кладку, — потішала товаришку горошина. — Або сядемо на рибу і переплинемо. — «Краще на рака, бо він сунеться поволі, і ми не попадаємо.» — Ні, сестрички, — промовила соломинка, — я маю вам дати кращу раду: я перекинуся через струмочок, і буде вам міст.

І одразу соломинка перетяглася з берега до берега. Вуглинка стрибнула перша на соломину і поскакала до другого берега. Але тільки одійшла трохи, захотілося їй у воду подивитися, що там риби поробляють: зупинилася вона на хвилинку і — ой, біда неминуча! — від її искор зайнялася соломинка, згоріла, вся одразу і впала до струмочку разом з вуглиною. Як побачила це горошинка, гірко заплакала, сльозами змочила весь свій зелений кожушок і білеє тіло. Збубнявіло воно, стало товсте. Коли горошинка захотіла покотитися далі, то одразу ж упала у воду і вона. Рибки її проковтнули, і мала горошина вже ніколи не вернулася до баби.

ЯЄЧКОВА МАНДРІВКА.

(Словацька казка).

Діялось це за старих часів. Якось пішло собі яєчко світ за очі набіратися досвіду. От пішло воно в мандри, а назустріч йому віл: «Куди це ти йдеш?» — питає. — Та йду по світах!, — відказує яйце. — «Ну, то й добре, підемо вдвох», — каже тоді віл. Пішли вони далі і здибали коня. — «Куди йдете?» — «По світах мандруємо!» — «Ото й добре, помандруємо втрьох». Ідуть вони та йдуть, та й зустріли кішку. Пішла і та з ними — і стало їх четверо. Пішли вони знову, здибали качечку. Прилучилася і вона до гурту: от стало їх п'ятеро. Ідуть вони далі, а назустріч индик. — «Куди це вас ото стільки йде?» — питається. — «Мандруємо по світах», — відказують ті. — «То й я піду з вами: буде нас більше». І стало їх шестеро. Пішли вони далі і зустріли рака. І той пішов з ними, та й стало їх усіх семеро. От ішли вони, йшли та дійшли до лісу. Мандрівники вже

і зголодніли, бо по дорозі не трапилось їм чогось попоїсти, а вже й ніч заходила. От яєчко і каже до кішечки: «Ти мавш добрі очі: видерись на дерево та подивись, чи не видно там десь світла?» — Кішка видряпалась на дерево і, як була вже на самому вершечку, угледіла далеко халупку, а в ній, бачить, — горить світло. Швидко злізла вона додолу і розповіла про те іншим. — «Ото й добре», — каже яйце: — «підемо тепер просто туди, і хто-б там не був, мусить дати нам їсти.»

Пішли. Коли-ж підійшли аж до хижки, звеліло яєчко коневі, щоб він постукав у двері. Кінь бабахнув копитом, і з хижки вийшла стара баба. — «Чого ви тут шукаєте? Чого вам тут треба? Тікайте звідси швидче, бо ось як прийдуть мої хлопці, то усіх вас наб'ють», — почала вона говорити. — «Чи наб'ють, чи не наб'ють, то не твоя печаль, а ти краще давай нам їсти», — відказує яйце. — «А побий вас грім! На таке чесне товариство нема в мене нічого!», — відповіла баба. Тут зразу яйце розсердилосся і звеліло воліві, щоб ухопив бабу на роги й кинув її до лісу. Ту-ж мить так і сталося: поніс віл бабу до лісу, кинув її в яму, а сам мерщій вернувся назад. Тільки вступили вони в халупку, аж чують, що йде якийсь чоловік. Всі страшенно злякалися, тільки яйце ані моргне! Звеліло враз, щоб кінь став за дверима, віл — посеред хати, кішка біля каганця, индик на полиці, качечка під лавою, а рак мусів улізти до діжки з водою. Коли вже кожен був на своєму місці, загасило яєчко світло, а само загорнулося в попіл на черені. А хазяїни тіві халупки були розбійники. Двоє з них прийшло додому, а трое зосталося в лісі на розбої. Побачили ті, що прийшли, що в хижці нема світла, і баба не виходить їм дверей відчиняти, то один з них ото й каже: «Чи бач, як стара заспалася!» — «А ми її збудимо!», — каже другий, та й відчинив двері. Коли це, як хвицне його кінь задом, так той розбійник і пішов млинком аж до стіни. — «Який то нечистий?» — закричав розбійник та й ускочив у хату. А тут його віл що-сили буць рогами; розбійник — до каганця, щоб засвітити, а тут його кішка як драпане! Він тоді до печі: тільки в попіл руку, а яйце як трісне — так йому очі і забризкало. Він тоді мерщій до води, щоб собі очі промити, аж там його рак як не ухопить за пальця! — «Ой, ой, ой! Стонадцять громів!», — закричав розбійник, та швидче шукати дверей. А тут віл його ще раз як штурхане рогами, а индик з полиці як забелькоче: «Вурди, вурди!», а качечка й собі: «Так, так, так!» Вискочив той розбійник з халуши та й почав своїм товаришам оповідати, що з ним у хаті трапилось: «За дверима», — каже, — «стоїть молотник з чотирьма ціпами; посеред хати стоїть один з залізними вилами, на каганці дряпайло, на черені стріляйло, у воді щипайло, на полиці вурдайло, а під лавою потакайло.»

Сполошилися розбійники, повтікали в ліс та більш до халуши й не верталися. Почало там хазяїнувати яйце з своїми то-

варишами гарно та любо. Й жили вони в хатці, аж поки не поїли всього, що там було, а потім хутенько вернулися додому.

Ця казка вже трохи тяжка для малих дітей, бо тут мало повторень, тут дуже диференційовані окремі дієві особи, але в середині року старші діти вже зможуть її виконати, виучивши вже слова, які, напр., каже розбійник і другі дієві особи. Тут багато залежить від того, як буде оповідання розказано, і до цього треба добре підготувитись.

IV.

ОПОВІДАННЯ.

В техніці оповідання є кілька моментів, які кожний оповідач мусить добре пам'ятати.

1) *Вибір оповідання.* Оповідання має бути цілком до віку аудиторії, до її розуміння; воно має бути повне руху, бо тільки рух цікавить малих дітей; героями його мають бути такі істоти, які дитині більш-менш знайомі, і конфлікт в їх діях такий, який може зворушити дитину. Форма, мова оповідання повинна бути високо художня: або народня, або твір видатного художника, бо тільки в цих творах об'єднується і справжня краса, і простота, і через це саме вони цілком можуть захопити дитину, і дитина їх розуміє, себ-то може їх щиро переживати. З початку року кожна керівниця повинна визначити собі низку оповідань, які відповідали б інтересам і розвитку того колективу, з яким вона працює.

2) *Власна підготовка оповідання.* Ці оповідання оповідач повинен добре знати, з увагою поставитись до того, які саме слова можна викинути, бо діти їх не подужають, якими їх можна замінити, не міняючи цим характеру мови в творі. Треба брати такі оповідання, які вподобались і самому лекторові, бо тільки тоді він зможе прочитати їх з захопленням. Треба вдуматися в усі моменти оповідання, знати, які більше підкреслити, які — менш, яким дати перевагу. Лектор повинен дати ріжну інтонацію своєму голосові, оповідати спокійно, виразно, жваво. Він мусить оповідати, а не читати, і для цього добре вивчити твір. Усе його обличчя повинно виявляти дітям той або инший настрій в тому або иншому моменті оповідання. Лектор і аудиторія мають ніби злитись в одному переживанні; коли лектор не зумів цілком опанувати аудиторію своїм оповіданням, то серед дітей не буде спокою: гомін, сутички; увагу буде розвіяно; це значить, що лектор або помилився у виборі свого оповідання, або не потрапив його добре передати. Діти дуже люблять слухати оповідання: для них справжня насолода, коли перед ними повстають всякі привабливі постаті та цікаві події,

і доброму оповідачеві дуже легко відразу опанувати цю чулу аудиторію, коли він справді добре підготується і добре виконає цю дуже значну працю виховання; бо, справді, кожне оповідання є одно маленьке зернятко морального виховання, посіяне в молоді чулі серця; із цього зернятка має викохатися почуття симпатії, любови.

3) *Треба не читати, а оповідати.* Оповідання повинні впливати на почуття дітей, і тут велику силу має все обличчя оповідача, а найпаче його очі. Вони повинні дивитися не в книгу, а в очі дітей. Тут утворюється особлива сугестія, через яку і повстає спільне переживання. Читання завше буде більш монотонне, не буде таке виразне, не буде мати потрібної щирости, безпосередности, які найбільш ваблять усяких слухачів, тим більш дітей. Оповідання є давня форма, що приваблює і дорослих, і дітей. Колись оповідачів шанували не менш, як поетів і художників, бо часто оповідачі сами по натхненню склали свої оповідання. І тепер ще на народніх святах в Італії імпровізатори захоплюють юрбу своїми імпровізованими оповіданнями. Діти нікого так не люблять, як тих осіб, що оповідають їм казок, і можуть слухати по кілька разів ті самі казки, коли вони їм до вподоби. Читання ніколи не вплине так, як оповідання, але його треба добре вивчити, щоб не було жадного шукання слів, жадного затримання в суцільному ході оповідання. Звісно, коли діти можуть слухати довші оповідання, лекторові буде тяжко виучувати їх на пам'ять, тяжко теж виучувати казки віршами, бо тут кожне слово має свою вагу, має коштовну красу, і його не можна замінити якимсь иншим. З такими творами лектор має найкраще ознайомитися і, оповідаючи, тримати книжку коло себе, щоб мати змогу скоро очима розглянути кілька строф і все-ж декламувати їх, дивлячись в оченята слухачів. Взагалі оповідання, щоб не втрачати захоплюючого вражіння, не повинно тривати довго: треба пам'ятати, що діти, слухаючи його, живуть дуже інтенсивно, — не треба втомлювати їх нерви. Дітей треба посадити так, щоб вони почували себе як найвільніше — краще на килимі на підлозі, або на траві в саду, в лісі, — посадити півколом, щоб лекторові видно було всі оченята, і щоб ці оченята теж могли бачити очі та обличчя лектора. Коли оповідання скінчено і воно захопило дітей, завше настає де-яка тиша, після якої часто можна почути прохання: «Ще кажіть! ще раз розкажіть!» І коли казка чи оповідання не довге, діти ще не втомилися, можна розказати його вдруге. Закінчивши, ніколи не треба задавати дітям жадних запитань, не вимагати від них переказу, бо це тільки порушує настрій дитини; так само не треба переривати своє оповідання якими-небудь дисциплінарними вказівками, бо, як вже було сказано, ніяких порушень дисципліни не буде, коли оповідання провадиться

добре, майстерно: тоді аудиторія завмре в непорушному захопленні.

Після якогось часу можна пропонувати дітям або малянками ілюструвати оповідання, щоб знати, як саме пережила його та або друга дитина, які моменти, які постаті вразили дітей, — або можна пропонувати дітям перевести казку в гру, цеб-то драматизувати. Тут можна трохи розпитати дітей, як саме вони гадають провести ту гру і, не паралізуючи дитячу творчість і самотійну вигадливість, допомогти в де-чому зовнішньому; діти сами виступають в тих або інших ролях. Не треба, щоб постійно виступали ті самі діти; хай приймають участь усі діти, одні краще, другі гірше; не треба надавати цьому особливої ваги перед дітьми, але сам для себе виховничий повинен добре помічати: хто з дітей виявляє більш здібностей і до яких ролей, бо це дає певний ключ для розуміння внутрішнього світу дитини, який, може, іншими засобами і не зміг би виявитися.

Сучасна педагогія надає велике значіння драматизації. Оповідання тепер провадяться не тільки в дитячих садах; цього засобу вживають і що до старших учнів, яким у майстерних оповіданнях переказують найкращі твори всесвітньої літератури: Іліяду, Нібелунги, Гаявату та інші; або в історичних оповіданнях ознайомлюють їх з найцікавішими епохами, з видатними діячами. І, звичайно, такі живі оповідання більш захоплюють і дорослих учнів, ніж книга, швидче викличуть в них бажання самотійно обробити ці теми, краще з ними ознайомитися. Але для цього треба, щоб лектори мали не тільки декламаційний талан, але щоб вони були в той же час широко освічені літературно, щоб вони мали змогу користуватися джерелом не однієї своєї літератури, але і чужомовної; треба також для збагачення репертуару таких оповідань користуватися працями етнографії, як роблять це англійці, які записують казки всіх ще некультурних народів, що своєю безпосередньою простотою й анімізмом дуже близько підходять до дитячого настрою. Їхнім збірникам для дітей весь світ постачає свій простий творчий матеріал. Час уже й українським дітям не обмежуватися своїми рідними казками, а користуватися у відповідних перекладах і всесвітніми літературними скарбами. Тут подамо ще кілька найпростіших казок, а далі покажчик для найбільш годящих оповідань і казки для драматизації або для впорядкування по їх змісту театру з ляльок, — дитяча дуже гарна, корисна для дітей розвага, яка не досить поширена в наших дитячих установах. А вона-ж впливає так само і на мову, і на уяву дітей і крім того викликає їх творчість в підготовчій ручній праці, в улаштуванні всієї техніки лялечного театру або театру тіней.

НЕСЛУХНЯНІ КОЗЕНЯТА.

(Словацька народня казка.)

Жила собі одна коза і мала вона четверо козенят. Якось ото трапилось їй, що мусіла сама відійти далеко—чи то на пашу, чи куди инде. От вона покликала своїх козеняток та й каже: «Мушу я, мої любі діточки, піти з дому, а вас залишити самих. Ворітця я замкну, а вам кажу, щоб нікому їх не відчиняли, аж поки не почуєте мого голосу».

Козенятка пообіцяли послухатись матері; коза добре засунула ворітця і спокійненько пішла собі. От через який час вона вернулась додому и заспівала:

Козенята, мої дитинчата,
Одчиніть мені ворітчата:
Принесла я вам молочка
Повні горщеньята.

От козенята й одчинили браму; вона їх нагодувала і знов пішла, і знов наказала добре зачиняти браму. А лисиця підслухала, як вона своїм козенятам співає. Тільки пішла коза, а лисиця і почала до них гукати:

Козенята, мої дитинчата,
Одчиніть мені ворітчата:
Принесла я вам молочка
Повні горщеньята.

Козенята послухали, послухали, а потім і відповідають:

Не відчиним воріток,
То не мамин голосок,
Наша любя ненька
Говорить тоненько.

Та лисиця на те не зважила. За якусь хвилюшку прибігла знов і почала говорити вже тоншим голосом:

Козенята, мої дитинчата,
Одчиніть швидче ворітчата,
Маю для вас молочка
Повні горщеньята!

Послухали знову козенята, послухали та й кажуть:

Ні, ні! не відчинимо воріток,
То не мамин голосок:
Наша ненька гарнесенька
Має голос тонесенький!

Відійшла лисичка знову, а за хвилину вже гукала яким тільки вміла тонесеньким голоском:

Козенята, мої дитинчата!
Одчиняйте-ж ворітчата,
Несу солодкого молочка
Повнісінькі горщенята!

Послухали козенята і не могли на той раз упізнати, чи то неньчин голос, чи ні. Одно каже: «То голосок нашої неньки». А друге: «Ні!» Третє мовило: «Одчинімо!» А четверте: «Ні за що!» І не могли вони ніяк порозумітися, що саме треба зробити. Спочатку сперечалися, а потім почали битись. Та так завзято одно одного лобами буцькали, та вовтузились, що й ворітця висадили. От тоді лисичка до них ускочила та всіх чотирьох і поїла.

*

Ця казка є в різноманітних варіантах, але цей — найпростіший; ця казка годиться для ранніх драматизацій так само, як і всесвітня казка, що її подаємо тут в англійському варіанті.

ТРИ ВЕДМЕДІ.

Колись в одному лісі жило три ведмеді. Один був дуже великий, другий — середній на зріст, а третій — маленький, з малими червоними очима. Три ведмеді мали в лісі свою власну хатку. В кухні стояв стіл і три стільчики. Для старшого ведмедя стояло велике широке крісло; для ведмедиці стілець, а для малого невеличкий стільчик. На горі (на другому поверсі хатки) була їх опочивальня; там стояло троє ліжок: для старого ведмедя велике і широке, для ведмедиці менше, а для малого маленьке гарнеське ліжко.

Одного ранку ведмедиця зварила молоко з медом на сніданок і порозливала його в миски, щоб воно прохололо: для старого велику миску, для себе — не дуже велику, а для малого зовсім маленьку. Після цього усі троє пішли в ліс погуляти, поки їх сніданок прохолоне.

А поки вони гуляли, на ту стежку, де стояла ведмежа хатка, прийшла маленька дівчинка. Дівчинку цю звали «Золоті кучері». Вона дуже рано вийшла з дому, довго гуляла в лісі і загубила шлях додому, а дуже втомилася й була голодна. Побачивши хатку і відкриті двері, вона вийшла до кухні, побачила перед столом три стільці і перед кожним миску з молоком. — «Ах, як добре!» — сама до себе сказала дівчинка Золоті Кучері, — «готовий сніданок, і нікого немає, щоб його їсти. Це як-раз буде мені добре!» Вона покоштувала з кожної миски, сіла в широке крісло старого ведмедя, але воно було для неї занадто широке; тоді вона пересіла на середній стілець — він здався їй занадто високий. Тоді дівчинка-Золоті Кучері сіла на маленький стільчик і, хоч він під нею і затріщав,

вона не звернула на це уваги і випила усе молоко з миски малого ведмедика. Коли дівчинка поснідала, їй схотілось спати. По сходах вона піднялась в опочивальню і спробувала, в якому з тих трьох ліжок, що там стояли, їй зручніше буде спати. Ліжко старого ведмедя було занадто тверде; вона лягла в середнє, — і воно теж здалось їй не досить м'яким. Тільки в ліжку малого ведмедика дівчинка-Золоті Кучері почула себе цілком добре і одразу солодко заснула.

В цей саме час вернулися додому троє ведмедів. Вони одразу пішли до кухні, і зараз почувся грубий голос старого ведмедя: «Хто смів сідати в моє крісло?» Не так голосно, але дуже дивуючись, озвалась і ведмедиця: «Хто-ж це сидів і на мойому стільці?» А тут і мале ведмежатко закричало тоненьким голосочком: «Хтось сидів і на мойому стільчику. Дивіться, він поламаний!» І знов товстим голосом заревів старий ведмідь: «Хто смів коштувати мій сніданок?» І ведмедиця трохи тихше, але дивуючись, запитала: «Хто-ж це смакував і мій сніданок?» А малий ведмедик закричав ображеним голосочком: «Хтось не тільки спробував, а й випив усе моє молочко!» Тоді всі троє ведмедів поспішили в опочивальню, і одразу заревів старий ведмідь, як глянув на своє ліжко: «Хтось качався на мойому ліжкові». — «І на мойому теж», — трохи тихше, але дивуючись, сказала ведмедиця. А малий ведмедик тонким голосочком закричав: «Дивіться, гляньте! на мойому ліжкові хтось справді спить!»

Голосні розмови трьох ведмедів збудили маленьку дівчинку Золоті Кучері. Очі її розкрилися з жахом і побачили ті страшні постаті, що стояли коло ліжка і суворо дивилися на неї. В ту ж мить дівчинка скочила з ліжка, стрибнула у відчинене вікно і побігла лісом додому навпростець. Вона щасливо добралася до своєї хатки й ніколи більше нічого не чула про тих трьох ведмедів, від яких так легко вона втікла.

На протязі зими можна чимало вивчити з дітьми й проробити багато драматизацій, але наступає Різдво, треба до нього готуватись, а там вже й весна недалеко з відповідним до неї гарним матеріалом пісень, віршів, казок.

ЯЛИНКА.

Раз я взувся в чобітки,
Одягнувся в кожушинку,
Сам запрягся в саночки
І поїхав по ялинку.
Ледве я зрубати встиг,
Ледве став ялинку брати,
Як на мене зайчик—плиг!

Став ялинку однімати.
Я сюди, а він — туди.
«Не віддам», — кричить, — «ні
за що!
Не пущу і не проси. Порубаєте
ліси.
Ніде буде і сховатись...

А у лісі скрізь вовки
І ведмеді, і лисиці,
І ворони, і круки,
І розбійниці-синиці.»
Страшно стало. «Ой, пусти,
Не держи мене за поли,

Бідний зайчику, прости,
Я не буду більш ніколи»...
Низько-низько я зігнувся
І ще нижче зняв я шапку.
Зайчик весело всміхнувся
І подав сіреньку лапку.

Насуплю я брови, — говорить зима, —
І вітер з морозом повіє:
Усе скрізь загине — рятунку нема,
Під снігом замре, заніміє.
А я засміюся, — весна відмовляє, —
І сонце гаряче засяє.

З КОЛЯДОК.

Ой рано, рано кури запіли,
А ще раніше дівчина встала,
Дівчина встала, двір підмітала,
Двір підмітала, пір'я збирала,
Пір'я збирала, в рукавець клала.
З рукавця брала, на столик клала,
З столика брала, та й вінок плела.
Та й вінок плела, на головку клала,
На головку клала, до церкви йшла
В Бога просити доброї долі,
Доброї долі, доброї подруги,
Доброї подруги, щастя-здоровля.
Ой звіялися три буйні вітри,
Та й скинули пав'яний вінчик,
Шайнули вінчик на синє море.
На синім морі три риболовці,
Три риболовці, всі три молодці,
Пав'яний вінчик в сачок піймали.
Тай пішла дівчина в Дунай по воду,
Там зустріла три рибалоньки;
Чи не спіймали пав'яний вінчик?
Ой, що-ж нам буде за переймання?
Одному буде срібний перстенець,
Другому буде хустка шовкова,
Третьому буде сама молода.

ВІТАННЯ КОЛЯДНИКІВ.

Стоїть хатка на схід сонця,
А в тій хатці три віконця.
Одне віконце — ясний місяць,
Друге віконце — ясне сонце,
Третє віконце — ясні зірки.
Ясний місяць — то господарь,
Ясне сонце — господиня,
Ясні зірки — його дітки.

*

У нашого пана хорошая пані:
По двору ходить, як місяць сходить,
По сінцям ходить, як зоря сходить,
Садила синки в чотири рядки,
Садила дочки у три рядочки.
Синочки зросли, у школу пішли,
А дочки зросли, у швачки пішли.
Синочки ідуть, книжечки несуть,
А донечки йдуть, хусточки несуть.
Книжечки на стіл, батеньку до ніг,
А хустки на піл, матінці до ніг.

*

У нашого пана три соколоньки.
Соколе, не літай рано-раненько на поле!
Один полетів в чистеньке поле,
Другий полетів в бистрі потоки,
Третій полетів в темні лісоньки.
Той, що полетів у чисте поле,
Приніс на обід перепілоньку;
Той, що полетів у бистрі потоки,
Приніс рибоньку та на снідання;
Той, що полетів у темні лісоньки,
Приніс він панові чорну куноньку, —
З чорної куноньки пані шубонька.

Прокинуться луки, ліси і поля, —
Усе зацвіте, заспіває.

«Весна прийшла,
Тепло знайшла!» —
Кричать дівчата й хлопчики.

«Цвірінь-цвірінь,
Журбу покинь!» —
Клопочуться горобчики.
Прибіг дідок, зліз на горбок:
У хаті бути не хочеться,
Тепляк дмухнув,
Крилом махнув,
По бороді лоскочеться.
Все ожило, все розцвіло,
І рій дітей привітненьких
Несе вінок
З фіялочок
Блакитненьких.

Куку, куку, —
Чути в ліску.
Ходім, співаймо,
Радо вітаймо
Божу весну.

Куку, куку, —
Чуємо все.
Гаєм, лісочком,
Бором, поточком
Голос гуде.

ВСЕ ОЖИЛО.

Од снігів
Ні слідів —
Трава зеленіє,
А сонечко
Околечко
Вигріває, гріє.
По садках,
По гайках
Пташечки співають.
Черешеньки
Білесенькі
Стоять-розцвітають.
На ставку
Із льодку

І сліди пропали,
Й на просторі,
Як у морі,
Човни загуляли.
А вода
Молода
Сріблом одбиває.
Вже й верба
Почина
Листя викидати,
І віточки,
Як квіточки,
Звісила чубаті.
Куди глянеш —
Все повеселіло!

Усі ці прикмети весни треба спочатку перевірити на екскурсіях.

Зима... і пролісок блакитний!
Навколо ще лежать сніги,
А він всміхається привітно,
А він вже скинув ланцюги!

ЛАСТІВКА.

Ой, у нас під хатою
Над своїм гніздом
Ластівка малесенька
Шурхотить крилом.
День увесь літаючи,
Ловить комашок,
Носить та годує все
Малих діточок.
З вирію далекого
В рідний край вона

Зараз повернулася,
Як прийшла весна.
Влітку звеселятиме
Щебетанням нас,
А минеться літечко,
Прийде зимній час —
Знову щебетушечка
В вирій полетить,
Знов весною вернеться
Нас повеселить.

Через те, що весна дає найбільш матеріалу для дитячих спостережень з природознавства, найбільш естетичних вражінь, то і всі оповідання, замість казкового змісту, стають природознавчими, бо ж на очах дітей розгортається найкраща казка — відродження життя. Предметові лекції провадяться після кожної екскурсії, де збирається природній матеріал. Предметові лекції ілюструються оповіданнями, загадками, прислів'ями. Тут не можна подати повного матеріалу для такого широкого завдання. Тут тільки намічаються віхи, даються зразки; кожна керовниця потрапить сама скласти оповідання про того або іншого птаха або звірятка, розглянувши кілька наукових книжок.

ВЕСНА.

Минула холодна зима. Весело засміялося сонечко з неба і стало кликати весну: «Прийди, хороша! Прийди, кохана! Тебе так дітки маленькі ждуть. Нудно їм сидіти в тісній хаті, хочеться погратися, побігати, послухати, як щебечуть пташки, хочеться нарвати квіточок. Прибудь, хороша!» А весна тихо, тихо шепоче сонечкові: «Зараз, сонечко! Ось я обіллю теплим дощиком землю, одягну її в зелені шати, осиплю дерево рясним листом, а садочки — запашними квітками, напущу туди пташок, щоб вони своїм співом розважали маленьких діток». Прибула красуня-весна, така хороша, вся в зелені та в квітках. Усі її щиро кохають: і люде, і пташки, і дерева, і комашки, і піжна травиця, де вона ходить. І весна усіх любить, а найкраще маленьких діточок.

Весняними драматизаціями можуть бути для малих дітей казка «Снігурочка», а для старших «Заснула красуня» (*La belle au bois dormant*), здається, ще не перекладена на українську мову. Для старших дітей «Зима й Весна», дитяча опера М. Лисенка.

ВЕСНЯНА КОЛИСАНКА.

Повішу я колисочку
В темнім лісі, на липочку.
Буде вітрець повівати,
Мале дитя колисати,
Будуть пташки прилітати,
Та будуть співати,
Дитиночку маленькую
Будуть присипляти.

ЗОЗУЛЯ.

Вже зозуля кує, кує, бо весноньку чує,
А соловей вже щечече, бо бук листя мече;
Ой, кувала зозуленька, кувала, кувала
Від святої неділеньки до святого Йвана.
Ой, кувала зозуленька, тепер не чувати,
Полетіла в темні ліси нічку ночувати.
Ой, кувала зозуленька, кувала, кувала.
Як упала тяжка зима, кувати забула,
Далеко вже заховалась, мов-би тут не була.

ЛАСТІВКА.

Надлетіла ластівочка,
Сіла-впала в віконечко,
Як зачала щечетати,
Господаря викликати:
«Вийди, вийди, господарю,
Подивися на обору —
Корови там потелились,
Всі по бичкові поприводили.
Вийди, вийди, господарю,
Подивися на кошару.
Всі там вівці покотились,
По баранчику поприводили.
Всі баранці на кожущки,
А ягнички — на сурдучки».

Зажурилася перепілонька в неділю,
Зажурилася, де гніздо звити.
Ой, звила-ж би його в тій пшениці,
Женчики прийдуть, пшеничку зіжнуть,

Пшениченьку зіжнуть, мене виженуть.
Зажурилася перепілонька,
Зажурилася, де гніздо звити.
Ой, звила-ж би його в тій травиці,
Косарі прийдуть, траву зіжнуть,
Траву зіжнуть, мене виженуть.
Зажурилася перепілонька,
Зажурилася, де гніздо звити.
Ой, звила-ж би його в городчику,
В городчику на барвіночку —
Дівчина прийде, барвінчик зірве,
Барвінчик зірве, мене вижене.

ТРОЯНДА.

«Мамусю голубко! сьогодні
Я вранці ходила в садок,
Такого багато росте там
Рожевих та синіх квіток.
Найкраща — троянда, та тільки
Я руки сколола свої,
Аж кров потекла по них поки
Зірвала з стеблинки її!»

Засушіть колекцію садових квіток, окремо польових і лісових.

ЗАГАДКА.

До сонця підхожий, і сонце я люблю,
За сонцем повертаю я голову свою.
Стою стрункий, високий, в зелених шатах я,
На кожному городі ви бачите мене,
І всі ви їли з мене насіннячко смашне.

ЖАЙВОРОНКИ.

В житі жайворонки мають гніздечко. По межі прийшов до них Петрусь, побачив гніздо, а в ньому троє пташенят. Заглянув до них хлопець. Маленькі затремтіли. Через яку хвилину одно з них каже: «Ми ще такі слабенькі, — як візьмеш нас в свої руки, здавиш нам тільце». За ним другий каже: «Як ми повиростаємо, будемо збирати тобі зерна, будеш мати з нас користь, будеш радіти». Третє пташеня каже: «Як вилетімо на поле — заспіваємо, буде й нам і тобі весело. Лиши

нас тепер у гніздечку». Петрусь одійшов і тішився, що колись він стане дорослим орачем. У повітрі, над його головою заспівають жайворонки. І він сам з ними співатиме. . .

ЗАГАДКА.

Сіренький, моторний — на соняшник сів,
Добре надзьобався, далі полетів.
А вишні червоні он як жар горять,
Треба й їх одвідать, трошки подзьобать.
Он коноплі, просо — ну, як їх минуть?
Неминуче треба хоч трохи дзьобнуть.
Ой, летить той кібець — Боже, дай втікти!
А ну лиш, сіренький — озвися, хто ти?

ЛІС.

Був ранок тихий і ясний,
На небі сонце підіймалось,
В природі силою весни
Все оживало й поновлялось.
Я сів під явора і став
В задумі тихо дочуватись,
Як мир перистий починав
Помалу з дупел підійматись.
Он чорний шпак співа вгорі,
Зозуля голосно кукука,
Скриплять червоні снігірі,
В дубову кору дятел стука;
Щебече зяблича сім'я,
І сиза горлиця воркує;
Чудова-ж пісня солов'я
Над всіми співами панує.

Спочатку показати дітям малюнки всіх цих птиць.

Ми, дзвіночки, лісові дзвіночки
Славим день.
Ми співаєм, дзвоном зустрічаєм
День, день, день!

Вирізати з кольорового паперу лісові дзвіночки і прикрасити ними зшитки.

Ой хвалилася та березонька:
«На мені кора та білесенька,
На мені листя та дрібнесеньке,
На мені гілля та тонесеньке».

Намалювати березу. Зідрати з неї кору і зробити різні речі: коробочки, торбочки, то-що.

КЛЕЧАНА НЕДІЛЯ.

Добрим людям дає Бог свято!
Нам роботи ще багато,
Треба й хату чепурити,
Треба й призьбу поновити,
Потім того на долині
Ми нарвем трави доволі,
В лузі клечання зламаєм,
Чебрецю поназбираєм,
Ще й кануперу і м'яти,
Щоб у хаті діл заслати.
Над ворітьми до притики
Заткнемо гілля осики.

Зелені Свята треба святкувати в дитячому садку. Діти повинні все так зробити, як тут сказано у віршах. Потім іти заати вінків у полі і піти з ними до річки або до ставка і туди їх кидати.

Прислів'я: На теплого Олекси щука-риба лід хвостом розбиває. Святий Юрій по полю ходить, хліб-жито родить.

У лузі маківка весною зацвіла, —
Проміж других квіток як жаром червоніла.
До неї раз-у-раз літа бджола;
Бабок, метеликів над нею грає сила.
Пройшов день-два — із неї цвіт опав,

І маківка осиротіла:
Бджола на иншу квітку сіла,
А метелів немов би хто забрав!

МЕТЕЛИК.

З гусéниці метелик став:
Хороший, золотий, аж сяяв, аж блищав,
І на других гусениць не дивився.
А ти, метелику, не дуже-б то гордився,
Бо ти недавно сам з гусениці вродився.

«Ой, не літай, сіра качечко, до озера води пити,
Засідають два стрільчики, хочуть тебе вбити».
— Ой, як мені не літати до озера води пити,
Єсть у мене на озері маленькі діти,
В мене дітки-малолітки, не здужають в степ летіти!

ПРИСЛІВ'Я. Всяка птичка своє гніздо знає. Всяка птичка
своїм носиком живе.

ШПАЧКИ.

Шпаки прилетіли. Для них вже давно хлопці поставили
на дереві шпаківницю. Вони там і оселились, нанесли ячок,
вивели діток. От сидять вони і в темряві сплять. А маленький
шпачок прокинувся ранесенько і запитав: «Хотів би я знати,
що тепер робиться на світі Божому?» Старий шпак визирнув
у віконечко і відповідає: «Місяць вже спить. Сонце встає, земля
пахне квітками, кожна травичка сміється, россою блищить.
Тільки салата на грядках чогось сумує, в'яне; хтось їй,
мабуть, корінця псує». Полетів старий шпак просто до са-
лати. Сміло встромив дзьоб у землю. За хвилину витяг ве-
лику гусінь, виніс її на доріжку, та стук, стук по голові, щоб
не рухалася, лежала. Тоді знов вернувся до салати. За хви-
линку знов дістав гусінь, приніс її до першої. Вернувся на
грядку, ще одної пошукати. Далі всі три гусені забрав в дзьоб
та полетів з ними додому. Добрий сніданок був для всієї ро-
дини шпачків.

ПАСТУШКА.

Коло річки, коло Бугу лужок процвітає,
Там Ганнуся-дівчинонька гусей попасає.
Русу косу заплітає, стиха розмовляє:
«Ой, пасіться, гусенята, в зеленому лугу,
А я піду скупаюся в чистенькому Бугу.
Ой, пасіться, гусенята; я не забарюся,
Вмию личко, вмию брови, сяду заплетуся».
І скупалася Ганнуся в чистенькому Бугу,
Заплелася, похожає по рівному лугу.

Цю пісню можна провести, як рухавку (на зразок «по-доляночки»).

ЛІТО.

В чистім полі похожаю,	Грає вінчиком дрібним.
Скільки зору оглядаю	Перепілка голїсиста
Буйні ниви та лани.	І комашка золотиста,
Скрізь пишються вони.	Жук, метелик той і я —
Колос колосу киває,	Всі в степу — одна сім'я.
Колос колосу співає,	Всім нам сонце з неба сяє,
Ніби скрізь гуде бджола,	Всіх нас степ прийма, вітає
Божа ратайка мала.	На ясних своїх ланах,
Ледве-ледве коливає	Всі ми в його у гостях.
Пшениченька золотая,	А над степом вітер віє,
І поник густий ячмінь,	Сяє сонце, землю гріє.
Мов йому стояти лїнь.	Ходять — грають на корні
Шелестить овес мїтластий,	Хвилі золота ясні.
З вітром бавиться, сріблястий.	Колос колосу киває,
І волошка поміж ним	Колос колосу співає*).

Ці вірші, як що їх занадто тяжко дітям вивчити, треба продекламувати на самому полі, щоб звернути увагу дітей на всі подробиці літньої краси степу. Наприкінці літа потрібна екскурсія на город, після якої дуже зручно влаштувати забаву в городину, з пісенею —

ГАРБУЗ.

Ходить гарбуз по городу, питається свого роду:
«Ой, чи живі, чи здорові всі родичі гарбузові?»
Обізвалась жотва диня, гарбузова господиня:
«Ще живі, ще здорові всі родичі гарбузові.
Обізувались огірочки — гарбузові сини й дочки:

*) Зробити колекцію усіх хлібів, що тут згадано.

«Іще живі, ще здорові всі родичі гарбузові.
Обізвалась морковиця, гарбузова сестриця:
«Іще живі, ще здорові всі родичі гарбузові.
Обізвались буряки, гарбузові свояки:
«Іще живі, ще здорові всі родичі гарбузові.
Обізвалась бараболя, а за нею і квасоля:
«Іще живі, ще здорові всі родичі гарбузові.
Обізвався старий біб: «Я іздержав увесь рід».
Ти, гарбузе, ти перістий, із чим будем тебе їсти?
«Миска пшона, шматок сала — от до мене вся приправа».

Ця пісня придатна не тільки для гри; вона дає багато тем для ліпки, малювання, вирізування всієї цієї городини. Можна зробити спільну класну працю — город або баштан. Потім, зібравши ще й іншу городину, приготувати з дітьми добрий борщ або посушити де-яку зеленину — усе, щоб зафіксувати уявлення, зробити їх ясними і повними.

V.

ПРЕДМЕТОВІ ЛЕКЦІЇ

Значним засобом навчання в дитячому садку служать *предметові лекції*. Матеріалом для них, звісно, служать більш над усе предмети живої і неживої природи. Вони не можуть бути систематичними, бо маленькі діти нездатні до витриманої думки: їх цікавість перебігає з одного предмету на інший, і треба йти за ними, а не вести їх за собою за тою або іншою програмою. Сама керовниця повинна спочатку ознайомитись з дітьми, дізнатись, що їх цікавить, що вони розуміють, і відповідно до того скласти для себе схему тих предметів, на яких вона зможе зупинити увагу дітей і дати їм ясніші уявлення про те, що їх оточує. Але не знання є головним завданням предметової лекції: вона крім знання має розвинути мову дитини, вказуючи на прикмети, властиві тим або іншим речам; вона виробляє в дитини логичну думку, послідовний шлях думання. Кожна предметова лекція складається з кількох різних психологічних моментів, різних процесів мислення, а саме:

1) Зовнішнє ознайомлення з предметом, його аперцепція — приймання нових з'явищ і зв'язок їх з старими прийманнями; 2) асоціація з іншими подібними; 3) виділення з усіх інших, як нове ясне придбання.

Ви покажете зайчика, конче живого, щоб він рухався на очах дітей, бо рух краще всього приваблює дітей і опановує їх увагою; діти розглядають зайчика, його косі очі, довгі вуха, нерівні лапки; лапають його м'яке хутро. Далі кожну цю рису діти повинні пояснити — на що вона потрібна зайчикові в його житті. Розглядають його зуби, тут же годують зайця, дізнаються, що він їсть, де живе, чим себе від ворогів захищає. Тоді діти пригадують інших звірят, яких вони знають і порівнюють з ними зайчика: спочатку знаходять подібність, потім вказують на відокремленість. Виясняється далі, чим зайчик для нас шкідливий (псує щепи, на городі гризе капусту і т. и.) і чим корисний (хутро, м'ясо). Логичною катехизацією керовниця перепитує всю групу дітей, і в уяві дітей повстає зайчик, як лісовий звірь, з довгими вухами (щоб добре прислу-

хатися до всяких небезпечних згуків), з довгими задніми лапками (щоб добре стрибати і бігати, тікаючи від ворогів — вовків, лисів, ворон, сов, гадюк, мисливців), з теплим хутром (щоб не мерзнути зимою, бо він не спить усю зиму і не тікає з наших місцевостей до теплих країн), з гострими передніми зубами (щоб добре гризти кору, капусту і ріжну травицю).

Предметова лекція не повинна бути довгою — 25-30 хвилин найбільше. До неї додається:

а) оповідання про життя зайчика, яке вражає уяву й почуття дітей;

б) яка-небудь рухавка з пісню про зайчика і

в) ручна праця, найкраще ліплення зайчика з глини.

Бажано дуже, щоб зайчик (як і інші живі герої предметових лекцій — миша, кішка, риба, черепаха і др.) де-який час прожив з дітьми — або в спеціально улаштованому тераріумі, або в звичайній коморці, хліві, щоб діти придивились до його звичок, навчилися його плекати, задовольняти його потреби, а через де-який час випустили свого приятеля на волю. Бо діти повинні розуміти, що кожній живій істоті воля дорожче всього, і нікого не треба тримати в неволі. Але таке коротке перебування різних живих звірят в товаристві дітей викликає у дітей живу, активну до них симпатію і дає багато до вияснення самого життя звірят.

Усі вірші, вправи, спостереження розвивають одночасно і мову, і пам'ять, і мислення, а значить і уяву. Але для розвитку саме цієї дуже значної здібності можна вживати ще й інших засобів, теж дуже зв'язаних з розвитком мови і з малюнком. Так, треба мати серію малюнків, на які дітям пропонується вигадати самим яке-небудь оповідання. Ці малюнки послідовно ускладнюються: спочатку дитині показується малюнок, де намальовано всього одну яку-небудь істоту — дитину, собаку, кішку. Дитина має розповісти, що вона про неї думає, як уявляє собі те її становище, в якому її намальовано. Діти спочатку можуть звертати увагу тільки на предмети та їх рухи. Тільки згодом дається на малюнкові кілька істот, і дитина має зрозуміти їх взаємні відносини. Для цих вправ треба вибрати справді цікаві і гарні малюнки, які-б викликали у дитини бажання задуматися над ним і *уявити* собі щось, подібне до малюнка. Не треба настирливо вимагати, щоб дитина конче зараз вам і склала цілу казку. Ні, це дуже залежить від настрою дитини, від її індивідуального складу. Серед усякого колективу дітей завше знайдуться такі, що сміло, одразу, не вагаючись, чи добре, чи погано, щось вигадують і розповідають. Але є й інші, або менше здібні, або соромливі, котрі може щось і уявляють собі, але не наслідуються висловити. Їх треба не тільки підбадьорювати, а дати їм більш часу на переживання. Можна їм сказати: «Ось ти добре придивись до малюнку, а завтра може мені що-небудь про нього

розкажеш». Це вже буде добра вправа і на пам'ять, і на уяву. Добре сприяє уяві ще спільний малюнок на дошці. Дітям розказується невеличке оповідання і потім пропонується спільно його ілюструвати на дошці. Всі учні, які заохотяться сами до цієї праці, малюють на дошці те, що в оповіданні їх вразило більше всього, додають деталі, реконструюють оповідання, чимало додаючи до нього свого, вигаданого. Жіру (з Інституту Руссо в Женеві) пропонує ще такі засоби: не докінчувати яку-небудь казку, а на цікавому місці давати дітям самим довести казку до кінця, так або инакше розв'язати конфлікт. Давати їм 2—3 слова, з яких вони мають вигадати кілька речень. Давати кілька слів, щоб з ними скласти коротеньке оповідання, наприклад, річка — повідь весняна — хлопчик необережний — рятунок; темна ніч — мати хвора — донька — лікарь. Або для окремих речень: пастух — вівці — вовк; ранок — степ; перепелиця — вечір. Жіру пропонує ще давати дітям вгадувати, що намальовується з якої-небудь безформенної чорнильної плями. На нашу думку для цього краще лити з дітьми віск і розгадувати, які з того виходять фігури, або розпитувати дітей, що вони бачуть в хмарах. Взагалі, всі ці вправи можна провадити не раніш, як з п'ятилітніми дітьми, бо уява жива, вона розвивається тим матеріалом, якого дитина набірається всякими прийманнями, фантазія обробляє те, що дає їй пам'ять. Одна дитина обробляє більш яскраво, більш додає свого, друга менше; це багато залежить від усього оточення, від вражінь школи й життя, але розвивати його конче треба як найбільше.

ГРИ, ПРАЦЯ.

Для соціального виховання дитини найкращий засіб — то дитячі гри і спільна праця. Гри найменших дітей поділяються на рухливі — сенсорні, переймальні і навчальні. Переймальні гри можна ще поділити на переймальні зовнішні, які переймають рухи, зовнішнє поведження звірів, людей, і на внутрішні, коли діти переймають якісь чужі почуття, проймаються чужими емоціями, переживають їх і виявляють. Ця форма гри і є — драматизація, за яку мова була вище. Гри сенсорні діти починають дуже рано і провадять їх або окремо, індивідуально, або спільно з товаришами. Дітям треба давати чим стукати — щось подібне до молотка, давати щось переносити з місця на місце, підкидати більбоке, м'яч, давати гратися в крем'яхи (малюнок), скраклі (малюнок), опуку (малюнок).

Виховуючи в дітях обережність, увагу до своїх рухів, можна вживати гри наших хлопців — носити на руках менших товаришів. Це вживається і при гімнастичних грах. Через те, що завданням кожної гри є приємність, розвага в самому процесі гри, то їй треба, щоб гри провадилися можливо весело, вільно, за власною ініціативою дітей, або за безпосе-

редньою сугестією керовниці. Рухавки з співом додають естетики, ритмичності рухам і добре впливають на розвиток легенів. Подаємо тут кілька наших українських ігор і декілька чужоземних, що впливають на розвиток спритності і доброго зору.

Рухавки, гагілки, гри.

Діти ходять колом, а в середині стоїть двоє і пританцювує та рухами виробляє все, що співає коло.

Зайчику, зайчику, ти мій братчику,
 Не ходи, не топчи по городчику.
 А нікуди зайчику ані вискочити,
 А нікуди зайчику перескочити.
 Скочком, бочком, повернуся,
 Гребінчиком розчешуся.
 Зайчику! ручки, плечки (кладуть руки на груди).
 Ані тобі, зайчику, ані вискочити,
 Ані тобі, зайчику, ані виглянути!
 Зайчику! сінця — колінця (беруться за коліна).
 Ані тобі, зайчику, ані вискочити,
 Ані тобі, зайчику, ані виглянути.
 Зайчику! за п'яточку (беруться за п'яти).
 Ані тобі, зайчику, ані вискочити,
 Ані тобі, зайчику, ані виглянути.
 Зайчику! за підбочки.
 Ані тобі, зайчику, ані вискочити,
 Ані тобі, зайчику, ані виглянути.
 Зайчику, обернися,
 Кого любиш, обіймися!

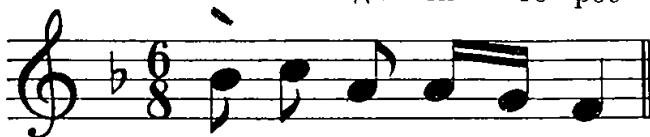
Пара обіймається і виривається з кола. На її місце стає друга.

МАК.

Allegretto

1. Го - роб - чи - ку, пта-шко, пта-шко!
 2. Чи бу - вав ти в сад-ку, в сад-ку! 4. Ой як, як,
 3. Чи ви - дав ти го - роб - чи - ку!

ой, як сі - ють мак?

Діти стають колом; одно йде до середини і робить все, про що запитує коло. Те, що в середині, відповідає:

Ой бував же я, бував,
Ой видав же я, видав,
Ой так, так, так,
Так копають на мак.

Гра повторюється, поки не переспівається всі праці коло маку: як сіють, як росте, як цвіте, як рвуть, трусять, як трутуть (всі дівчатка б'ють у долоні).

Коноплі.

Стають дівчата в ряд, або сідають долі. Одна бере два патики та ніби то пряде кужіль; підходить до тібі, що стоїть на краю, та каже: — «Казали мама, щоб ти йшла коноплі брати, куплять тобі бинду». Крайня відповідає: «В мене є бинда». — «Куплять тобі намисто.» — «В мене є.» — «Куплять тобі пояс» (чоботи, спідницю і т. д.). Дівчина за кожним разом відповідає: «В мене є!» Тоді перша злегка б'є її паличкою й каже: «Не хочеш йти з ласки, підеш неволею!» І забірає її з гурту дівчат; а сама звертається знов до крайньої дівчини, поки так всіх дівчат собі не забере.

Мак.

Ой, на горі мак, мак,
А в долині так, так.
Маківочки, голубочки,
Зійдімося до купочки,
Обернімось так, так.

Діти поділяються на дві лави, стають одно проти другого, підходять ритмічно один ряд проти другого. При слові «обернімось» кожна дитина обкручується з тою, що проти неї, а тоді обидва ряди біжать в протилежний бік (міняються місцями і знов підходять один до другого). Ця ритмічна гра провадиться під музику, і діти співають. Рухи витримані, не швидкі.

Дзвони (з англійської).

Дзво-ни дзво-нять, дзво-ни дзво-нять, дїнь-дон-дїнь, дїнь-дон-дїнь.

Роз-по-ча-лась пра-ця, всі бі-жать до шко-ли, дiнь-дон-дiнь,

дiнь - дон - дiнь.

Данчик-Талабанчик.

Ой, Дан - чи - ку Та-ла - бан - чи - ку, Роз - че - ши
По - линь, по - линь по Ду - най - чи - ку,

ру - су ко - су, про - мий чор - ні о - ці.

Ой, Данчику-Талабанчику,
Полинь, полинь по Дунайчику,
Розчеси русу косу, промий чорні очі,
Візьмись у підпашки, шукай товаришки,
Вибірай собі дружку з калинового лужку.

Жук.

Ой, хо - дить жук по жу - ках, Грай, жу-че, грай!
А дiв - чи - на по ру - ках.

По дві дівчини беруться за обидві руки навхрест і стають пара за парою, а одна маленька дівчинка — Жучок, поволі переступає по їх руках, немов по живому містку, опираючись руками об голови старших дітей. Пари, що по їх руках вже перейшов Жучок, перебігають наперед і роблять безперервний міст і співають:

Ой, ходить жук по жуках,
А дівчина по руках,
Грай, Жуче, грай!
А наш Жучок мов той пан,
Одягнувсь в куций жупан.
Грай, Жучку, грай!
Заграй же нам хоч трошечки,
Купим тобі фартушечки,
Грай, Жучку, грай!
А наш Жучок невеличкий,
Треба йому черевичків.
Грай, Жучку, грай!
Чекай, Жучку, до суботи —
Буде сукня і чоботи,
Грай, Жучку, грай!

Церковці.

Цю гру провадять хлопці без співу. Шість або чотири хлопчики стають, взявши один одного по-під боки. На їх плечі стають два або три малих хлопці, так, що кожний з них стає двом долішнім — одному на ліве, а другому на праве плече. Долішні обносять їх круг дерева, хати, криниці.

Гра у ворона.

Ворон, ворон, що ти робиш? — Ямку копаю. — На що? — Гроші шукаю. — Нащо тобі гроші? — Голку купити. — Нащо тобі голка? — Торбу пошити. — Нащо тобі торба? — Твоїх дітей половити! — Шуги-шуги, не зловиш!

Ворон сидить у куточку, ніби ямку копає. Курка водить діток, які держаться курки. При останніх словах ворон кидається на курчат; курка їх обороняє. Кого ворон першого спіймає, той стає вороном.

Лови.

Діти стають в ряд, утворюють гряницю. Один хлопець стає стрільцем і вибірає собі двох дітей: одну дитину за козулю, другу — за пса. Пес ганяє козулю, а діти не пускають за гряницю; коли-ж козуля проб'ється, то сама стає стрільцем і вибірає другого пса і козулю. Коли-ж пес зловить козулю, то стає стрільцем.

Гра у лиса.

«Ха-ха-ха! Ги-ги-ги! Зловився лис в капкани!», — кричить один хлопець. «Качки, курки, голуб'ята, тіштесь, смійтесь, ха-ха-ха-ха! Злодій лис в капкан попався!»

Уся пташня збирається коло хлопця з криками: «Ках-ках-ках! Куд-кудак! гу-гу-гу!» В цю мить лис вискакує з кутка,

і хлопець кричить: «Вирвався, тікайте! Він тепер страшенно злий, кого зловить, того з'їсть!»

Кого лис зловить, той стає хлопцем, який вибірає лиса.

Великодня гра «Курочки».

Один хлопець стає за хазяїна. Він вибірає собі сторожа. Другі діти — курочки та півники. Хазяїн іде собі, доручаючи пташню вартовому, і наказує йому, щоб ані лисичка, ані шуліка не схопили чи курочки, чи півника, а то буде йому біда. Тільки одійшов хазяїн, сторож ховає одну пару — курочку і півника. Вертається хазяїн, помічає, що бракує і курочки, і півника, і питає: «А де жовтенька курочка і чорний півень?» Сторож каже: «Шуліка вхопив!» — Хазяїн знов відходить, а сторож знов ховає одну пару, і так, поки всіх не переховає. Хазяїн сердито докоряє йому за недогляд, а сторож скликає всю пташню, яка сама, з докорами, що він не давав їй пашні, кидається на хазяїна, а він тікає.

Гра в Панаса.

З шнурків або поясів чи мотузків роблять широке коло; діти тримаються за пояс з середини. Одному з учасників зав'язується очі. Він ходить по-за колом і кого вдарить по руці, той повинен вибігти з кола і озватися десь по ріжних кутках, а той має його ловити; коло його підбадьорює: «Панас, Панас, скоріше лови нас!»

Перстеник.

Діти сідають одно коло одного долі і складають руки долонями одна з другою. Одна дитина відходить од гурту, а в той час діти затуляють між долонями перстень або що инше. Вертається та дівчина, що відходила, а гурт їй говорить: «Десь там наша возулька літала, золоте пір'я збирала, вий, вий, завивай, теє пір'ячко шукай!» Діти непомітно передають одно одному перстень, а дівчина має вгадати, в чіх він руках.

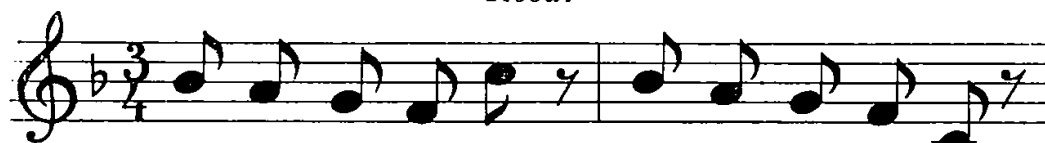
Кім і миша.

Діти стають колом і намічають, біля кого будуть ворота миші, а коло кого ворота kota. Мишка починає бігати з середини кола, а кіт зовні.

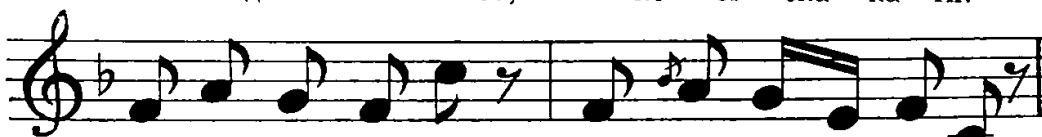

Миш-ко, миш-ко, до ям-ки, Ти, ко-ти-ку, за не-ю.

Коза.

Ой, доб - рий ве - чір до це - ї ха - ти,
Чи доз - во - ли - те, ко - зі ска - ка - ти?

Ой ска - чи, ска - чи, ко - зо не - бо - го!

Одна дитина водить козу, друга скаче за козу. Співають на Різдво.

ПІСНІ БЕЗ РУХІВ.

Пташки.

Муз. Вебера

Пта - шеч - ки у лі - сі ве - се - ло жи -

вуть! Тра - ла - ла - ла - ла - ла - ла - ла - ла - ла!

Тра - ла - ла - ла - ла - ла - ла - ла - ла - ла!

Пташечки у лісі безпечно свої гнізда в'ють. Не будемо, дітки, їх турбувати. З осени замовкнуть їх веселі співи. І буде в лісі тихо й сумно.

Проходка.

По - кинь - те все: книж - ки й зшит - ки, вес - на прий -

шла, цві - туть квіт-ки. Вес-на прий - шла! Нав-ко - ло

рай, хо - ді - мо в степ, в зе - ле - ний гай!

Воротарь.

Всі: Во - ро - та - рю, во - ро - та - реч - ку,
Од - чи - ни нам та во - рі - теч - ка!

Дві: Ми во - ріт не от - во - рим!
Ми зам - ки по - ла - ма - ем!

- Всі.* Ми замки направимо скоро і спровадимось.
Дві. Чим же ви направите, чим же ви направите?
Всі. Золотими ключиками, срібними пелюстками.
Дві. А якого-ж ви пана,
А якого-ж ви пана?
Всі. Ми пана Цитнарського.
Ідемо до Боярського.
Дві. А з чим же ви їдете?
Що нам за дар везете?
Всі. З ярими бджілоньками,
З сивими воликами.
Дві. Ми того не беремо,
Та й за дар не приймемо.
Всі. А що ви беретоньки
Та за дар прийметоньки?
Макове зернятонько,
Краснеє дитятонько.
Дві. На чім воно сидить? —
Всі. На золотім крісельці.
Дві. А в чім воно вбране?
Всі. В сріблі і злоті,
В червоному капоті.
Дві. Чим воно бавиться?

Всі. Біленьким явчком,
 Червоним яблучком.
 Дві. Чим воно його крає?
 Всі. Золотий ніжик має.
 Дві. Не пустимо, не пустимо.
 Всі. А ми замки поломимо,
 Сто червонців положимо,
 Таки поїдемо, поїдемо!

Ключ дівчат стає в ряд, а перед ключем стають дві дівчини — малий ключ. Великий ключ хоче пройти у ворота, а два вартових не пускають, аж поки всі не проспівують. Тоді малий ключ проходить під руками двох. Малий ключ затримує останню дитину, яка і пристає до двох. Тоді знову великий ключ співає: «Воротарі, воротарі» і. т. д. Так малий ключ все збільшується, а великий зменшується, і так до кінця.

Льон.

Ой, на го - рі льон, льон, Мо - і ми - лі
 У до - ли - ні мак, мак, Про - си - ли вас

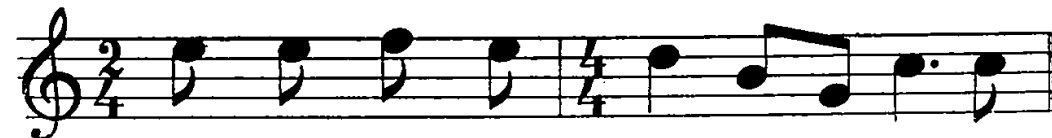
па - ня - ноч - ки, по - вста - вай - те враз!
 со - ко - лоч - ки,

Діти сідають колом на землі. При словах: «Повставайте враз!» вони усі встають, і повинні це зробити без зайвого шуму. При других повтореннях замість слова «Повставайте враз!» кажуть: «Руки вгору!», «Ніженьками туп», «поплещемо враз!» (в долоні), «посідайте враз», — діти виконують усі рухи.

Огірочки.

Пи - та - ла - ся ма - ти доч - ки,

чи са - ди - ла о - гі - ро - чки?

Ой, са - ди - ла, по - ли - ва - ла, що не - ді - лі

ви - бі - ра - ла. Хай ся в'ють! Хай ся в'ють!

Дівчата стають відкритим колом, один кінець іде по-під руки останньої пари другого кінця, і так по-під руки кожної пари, мов ланцюг. Коли заплели усе коло, тоді розвиваються в протилежний кінець, ввесь час співаючи.

Гагілка.

Наша мила гагілочка, гагілочка,
Уставай же нам раненько, раненько,
Умивай же собі личенько, личенько, —
Хотять тя люде взяти,
Ми тебе хочемо дати.
— «За кого, матусенько, за кого, зозуленько?»
Ой за ткачика, за ремесничка.
«Не піду, матінко, не піду, зозуленько,
Бо за ткачиком рано уставати,
Цівки сукати, не піду, матіночко».

Серед кола стоїть дівчина і дає колові відповіді. Пісня повторюється з новими пропозиціями: шевчика, кравчика, дротаря. Коло рухами показує роботу ремесників, а дівчина відповідає:

«За шевця не піду, не піду —
За шевцем - бо треба рано вставати,
Треба шкіру натягати!
А я — молода, хочу спати!»

Коли коло пропонує музику, дівчина схоплюється і весело співає:

«За музику я піду, я піду!
Бо музика буде грати,
А я буду танцювати!»

Бере одну дитину з кола і танцює з нею в середині кола козачка (під музику). Усе коло веде танець.

Галя.

Чом ти, Га - лю, не тан - цю - еш, Га - лю, Га - лю
Бо не ма - ю че - ре - ви - ків, ма - тін - ко мо -
я! А му - ви - ка гар - но гра - е.

Пісня повторюється із зміною слова «черевиків» на сорочку, жупанину, кораликів. Кінчається загальним танцем.

Бильце.

Ой, биль - це, биль - це, Бо - же де - рев - це!
А вга - дай - те, дів - чат - ка, в ко - го на - ше
биль - це, Бо - же - е де - рев - це.

Дівчата (або хлопці) стають в ряд і по-за плечима передають з рук в руки ломачку (або-що) — «бильце». Одна дівчина перед ними ходить і намагається вгадати, в кого знаходиться «бильце». Та дитина, в якій воно знайшлося, стає на місце першої*).

Господарство.

Не знав добрий чоловік, з чого йому жити — мусів собі курочку купити. А курочка по сінечках куд-кудак. Не знав

*) Цю гру можна провадити так, що діти голосніш співають, коли дівчина наближається до «бильця», і навпаки.

добрий чоловік, з чого йому жити, мусів собі качечку купити. А качечка ках-ках-ках! а курочка по сінечках куд-кудак! куд-кудак! Не знав добрий чоловік, з чого йому жити, мусів собі гусочку купити. А гусочка ге-ге-ге! а качечка ках-ках-ках! а курочка по сінечках куд-кудак! куд-кудак! Не знав добрий чоловік, з чого йому жити, мусів собі овечку купити. А овечка ме-ме-ме! а гусочка ге-ге-ге! а качечка ках-ках-ках! а курочка по сінечках куд-кудак! куд-кудак! Не знав добрий чоловік, з чого йому жити, мусів собі корівку купити. Коровонька му-му-му! А овечка ме-ме-ме! а гусочка ге-ге-ге! А качечка ках-ках-ках! А курочка по сінечках куд-кудак, куд-кудак! Не знав добрий чоловік, з чого йому жити, мусів собі кізоньку купити. А кізонька стрику-брику! а коровка му-му-му! а овечка ме-ме-ме! а гусочка ге-ге-ге! А качечка ках-ках-ках! а курочка по сінечках куд-кудак, куд-кудак! Не знав добрий чоловік, з чого йому жити, мусів собі котика купити. А котичок мяу-мяу! А коровка му-у, му-у! А кізонька стрики-брики! А овечка ме-ме-ме! А гусочка ге-ге-ге! А качечка ках-ках-ках! А курочка по сінечках куд-кудак, куд-кудак! Не знав добрий чоловік, з чого йому жити, мусів собі собачку купити. А собачка гав-гав-гав! А котичок мяв-мяв-мяв! А кізонька стрики-брики! коровонька му-му-му! а овечка ме-ме-ме! а гусочка ге-ге-ге! а качечка ках-ках-ках! а курочка по сінечках куд-кудак, куд-кудак!

Цю гру провадиться так: одна дитина грає господаря і з гурту дітей вибирає курочку, корівку і др., які з відповідними рухами і голосом збираються коло господаря. А коли прийде кінець, вони беруться за руки і вже разом своїми голосами викрикують; а собачка, що сиділа коло господаря, кидається на них, і всі діти розбігаються.

Загадки.

Без вікон, без дверей, повна хата людей. — Гарбуз.

Біленька бочечка впала, розбилася, нема такого бондаря, щоб її направив. — В маленькій бочечці два ріжних пива налито. — Яйце.

Кривеньке, маленьке обігало поле всеньке. — Серп.

Стоїть дівка в коморі, а коса її на дворі. — Морква.

Чорненьке, маленьке, а панну збудило. — Блоха.

Ідуть чотири брати в дорозі, один другого не дожене. — Колеса.

Лежить Гася, простяглася, як устане, до неба дістане. — Дорога.

Повний хлівець білих овець. — Зуби.

Вдень блідніє, а вночі ясніє. — Місяць.

Я старий дідусь, до моста берусь, хоч і сокири не маю, на теє не дбаю. — Мороз.

Тисяча тисяч майстрів роблять хату без углів. — Мурашки.

Два кінці, два кільці, а посередині цвяшок. — Ножиці.
Ішла пані через гори-доли, розсипала пацьорки на полі,
місяць бачив, не повідав, сонце встало — позбірало. — Роса.

Без дров, без огня, а світить і гріє що - дня. — Сонце.

Без ніг, без рук, а злізе на дрюк. — Квасоля.

Прийшла пані з городу, несла на собі сім шкур; як її розбірали, всі над нею ридали. — Цибуля.

Стоїть панна в лісочку, в червоному каптаночку, хто не йде, поклониться. — Ягода.

У піч покладу — мокне, на воду покладу — сохне. — Віск.

Летів пташок через божий дашок: «гут моя сила вогнем згоріла». — Бджола.

Чорне сукно лізе у вікно. — Ніч.

Хто мене вб'є, свою кров проллє. — Комар.

Стоїть дід над водою та й хитає бородою. — Очерет.

МАРШ.

Засвітали козаченьки.

За - сви - ста - ли ко - за - чень - ки
в по - хід с по - лу - но - чі,
за - пла - ка - ла Ма - ру - сень - ка
1. кінець
сво - ї яс - ні о - чі
2. кінець
о - чі.

Цей марш можна танож або грати на фортеп'яно, або щоб діти під музику співали й ритмічно марширували.

Пісня для сміху.

Гримнуло — гупнуло в лісі,	Як прийде свята неділя,
Комар з дуба повалився.	Будуть люди зілля рвати,
Розбив собі головище	Комарика споминати:
Об дубове коренище.	Десть тут лежить комарище,
Вилетіла муха з хати	Тиї крови пиячище,
Комарика рятувати:	Десть тут лежать його кості,
«Ой, комарю, мій комарю,	Що кусали в такій злості!
Жалую я непомалу!»	Десть тут лежить його труба,
Бджоли з поля прилітали,	Що й упала вчора з дуба.
Плястри з меду прикладали,	Десть тут лежать його жали,
Головоньку шмарували.	Що не одного напали.
«Де ти скажеш поховати,	— Амінь, амінь комарище,
Твої кості поскладати?»	Тиї крови пиячище!
— Поховайте мене в лісі,	Не одному грав на носі,
При зеленому горісі,	Тепер лежиш ти в поросі.
Та посійте рути — зілля;	

Що до *праці* дітей, то вона теж задовольняє природній інстинкт дитини і приваблює дитину не тільки своїм процесом, а й наслідками. Цим вона і відрізняється від звичайної гри. Вона теж повинна бути приємною, не тяжкою, не одноманітною, і викликати найбільше творчих сил дитини. Матеріал теж спочатку повинен бути знайомим для дитини і приємним на дотик. Тільки згодом можна вносити в матеріал для дитячої праці щось нове, твердіше, що викликає вже більш зусилля для обробки. Цей матеріал можна підбирати в такій послідовності: пісок, глина (або пластелін), папір, дерево — спочатку кора дерев, потім овочі — каштан, орех, пізніше палічки, шматки дощок, солома, очерет, мотузки, будяки, кардон, камінь, крейда і т. и. Змочений пісок дуже легко піддається малим ручкам, які з нього виробляють і хліби, й хатки. В кожній дитячій установі має бути невеликий, з витиснутим дном стілець, куди насипають піску, а в узенькому жолобчику край стола тримається вода для постійного змочування піску. Літом, звісно, діти граються з піском, накопиченим у садку або в дворі. В англійських дитячих садках діти виробляють з піску цілі ілюстрації до казок. В цій праці діти цілком вільні, не потребують жадних вказівок дорослих. Що до ліплення, то треба з самого початку навчити робити усе річ з одного суцільного шматка глини чи пластеліну, а не приліплювати хвіст до тіла, вуха до голови. От для цього треба починати ліплення з цілком суцільних круглих річей: яблуко, м'яч, вишня, далі груша, яйце (овал), гриб — з двох частин, але виліплювати його треба суцільно; далі можна гарно виліпити записну книжку, витиснути ріжноманітне листя. Як пофарбувати яблуко, вишню, та інші фрукти і встромити в них або сірнички, або дрот, то результат праці

дає дітям велику насолоду. Звірів можна ліпити так: на другий місяць праці — почати з мишки, котика, качки, зайчика. Взагалі можна сугестувати дітей на дуже різноманітні спроби, які матимуть гарний вигляд і розвиватимуть естетичне почуття дітей. Глину треба постійно тримати добре вимішаною, у вогкій ганчірці, щоб не затверділа, а була м'яка. Можна брати різнокольорову глину, виробляти з неї плитки (чотирикутньої форми) і розкладати їх в різних орнаментних комбінаціях. Для фарбування краще всього брати емальові фарби. На Великдень діти мають обов'язково вималювати собі дві-три писанки.

З паперу можна вчити дітей спочатку складати (з газетного м'якого паперу) півничків, човники, вітряки. Потім, з більш твердого паперу вирізувати різні зірки (сніжинки), санчата, сажотруса з його знаряддям (з чорного паперу), різні кошики для ялинки, ланцюжки, квітки — мак, соняшник і т. и. Тут до вирізування приєднується вишивання по тонкому кардону (закладки в книжки, коробочки, рямці для малюнків і т. и.), а також плетення з кольорових папірових бинд різних килимів і кошичків. Можна нарізати бинд з матерій і повиплітати торбочки, черевички і т. и. Коли діти звикли поводитися з ножицями і взагалі з вирізуванням, їм можна пропонувати вирізування і наклеювання окремих вирізаних частин малюнка. Це вживається, як засіб для ілюстровання оповідань, вражіннь від екскурсій. Діти роблять такі «малюнки» або спільно цілою групою, обміркувавши спільно тему, або індивідуально, самостійною творчою думкою. Спільний малюнок дуже добре впливає з боку соціального виховання.

З кардону діти спочатку роблять теж спільною працею або лялькину хату, або (після екскурсії) цілий двір селянина, або знайому крамницю, або млин (спочатку вітряк), потяг і двірець і т. и. А далі вже різні дрібні картонажі, що відповідають курсові предметових лекцій або підготовляють яке-небудь свято. Під кінець виробляють театр ляльок або тіней. Ляльчина хата або й двір селянина вимагають меблів, то-що, і їх діти починають робити з тоненьких шальовок: ліжко, стіл, стільці. Комод склеюють з сірникових коробочок. Це вже так званий «смітниковий матеріал», яким розумна керівниця зуміє дуже гарно користуватися для різноманітних дрібних дитячих виробів (лушпайки від горіхів, окурки папірос, обрізки паперів, матерій, то-що).

Дуже гарний матеріал дає кора різного дерева — сосни, берези і др. З різнокольорової квасолі дівчата люблять низати собі намисто, додаючи до квасолі ягоди горобини. Взагалі діти мають опрацьовувати всякий матеріал, який трапляється в них під рукою, якого є багато в їх місцевості. Через те, що наші дитячі садки мають ширитися по селах, вони не можуть обмежуватися папером та картоном, яких в нас взагалі

не так багато, а мають користуватись всім, що дає природа, що дитина має біля себе, і що не потребує великих коштів. Такого-ж напрямку додержуються і англійські дитячі садки, розкидані по далеких селах та містечках. Можна використувати і крейду, де її багато (Слобожанщина), і аспид (на Катеринославщині), і кам'яну сіль (коло Бахмута).

Найулюбленіше заняття дітей — це малювання. Де-які діти починають малювати з двох років. Дітям треба давати олівець, папір, вугіль, крейду — усякі засоби малювання, щоб вони могли переняти потрібні рухи для малювання, набратися тієї думки, що можна малюнком виявити різні свої уявлення, свої вражіння. Малюнок дитини повинен бути вільним, бо це її графічна мова; завдання виховуючого — поширювати засоби малювання дитини, давати їй кольорові олівці, фарби, давати різноманітні теми, викликати психологічний малюнок — цеб то вираз переживань дитячих під впливом тих, або інших вражінь — предметової лекції, екскурсії, оповідання, якого-небудь випадку з шкільного життя. Чим більше давати дітям малювати, чим більше давати їм спостережень, тим діти краще, самостійно, поволі навчаються малювати. Подаймо кілька зразків малювання дітей з натури, як вони люблять бачити свою репродукцію не в контурах, а в пластичному вигляді. Малювати фарбами теж треба з якихсь одноколових річей — цитрина, дах на хаті, дерева. Далі, малюючи, напр., яблуко, додавати до нього відтінки, бо воно не завше буває одноколове. Далі можна вже давати фарбувати і такі речі, які потребують двох-трьох кольорів або відтінків того самого кольору. Монтессорі дає малим дітям розфарбовувати готові малюнки, і хоч це і механічна праця, але діти її так люблять, що можна її вживати і по дитячих установах. Добре давати дітям живу квітку і малюнок тієї самої квітки, щоб дитина, придивляючись до живої квітки, підбирала ті самі кольори, а на другий раз вже сама по пам'яті намалювала і пофарбувала ту саму квітку. Взагалі діти люблять малювати по пам'яті, і треба в них розвивати цю пам'ять зору для малювання.

ОГЛАВ.

Частина I.

ТЕОРІЯ ВИХОВАННЯ.

Вступ.....	3
I. Що таке дитина	9
II. Початок свідомости	18
III. Соціяльний інстинкт.....	28
IV. Мова	40
V. Гри і праця	47
VI. Приймання	53
VII. Моральне виховання.....	63
VIII. Анкети і програма дитячого садка.....	66

Частина II.

ПРАКТИЧНІ ПОРАДИ.

I. Практичні поради до виховання дітей.....	71
II. Пам'ять та уява	76
III. Драматизація	83
IV. Оповідання	89
V. Предметові лекції	106

Український Громадський Видавничий Фонд

На заклик Українського Громадського Комітету в Чехословаччині 1. травня 1923. року повстала в Празі нова велика видавнича організація:

УКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ВИДАВНИЧИЙ ФОНД

що ставить собі головною метою видання наукових праць, підручників для високих і середніх шкіл, народньої наукової літератури та найкращих творів красеного письменства.

Членом Українського Громадського Видавничого Фонду може бути кожна окрема особа з громадянства й кожна організація чи установа, що підпишуть хоч одну позику-вкладку в 1.000 кч. (=30 доларів). Платити можна й частинами протягом року, а молодь, робітники, селяне можуть виплачувати свої вкладки навіть дрібними ратами — від 10 кор.

Можна також складатися гуртом на одну вкладку від кількох осіб чи від якоїсь групи.

= Хто виплатив повну вкладку (1.000 кор. чеських), стає дійсним =
= членом Видавничої Ради, що керує всіма справами Фонду. =

Вкладка в Український Громадський Видавничий Фонд не є безповоротний дар, а п о з и к а, забезпечена всім майном Українського Громадського Комітету в Чехословаччині.

Український Громадський Видавничий Фонд приймає також і дари й усякі вкладки з спеціальною метою, як от: видання якихсь окремих праць, важних з погляду жертводавця, або також видання, присвячені пам'яті видатних осіб чи подій, премії, ювілейні фонди та інше.

Позичку на Українській Громадській Видавничий Фонд підписали вже багато вкладчиків, в тім числі, крім окремих осіб, також:

Громада студентів емігрантів з Великої України в Празі, Академічна Громада студентів Української Господарської Академії в Подєбрадах, „Видавниче Т-во при Українській Господарській Академії в Ч. С. Р.“, „Видавництво Української Молоді“ в Берліні, „Українська Селянська Спілка“ в Ч. С. Р., Управа Громади Кубанців у Празі, „Українське Видавництво в Катеринославі“, В-во „Вільна Спілка“ — Прага-Львів, В-во „Чорномор“ у Каліші, Редакція місячника „Нова Україна“, Видавниче Т-во „Український Студент“ у Празі, В-во „Дзвін“ — Київ-Відень, Український Клуб у Женеві, Студентська Громада Українського Вищого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова, Громада слухачів Матуральних Курсів в Празі, Гурток Українців Кубанців Матурантів у Празі, Ощадно-позичкова каса „Української Селянської Спілки“, Українське Т-во Плястичного Мистецтва в Празі, Українська Академічна Громада в Брні, Український Жіночий Союз у Празі, „Українська Хата“ в Празі, Українська книгарня Січовий Базар“ в Нью-Йорку, Укр. Наукове В-во у Львові.

Український Громадський Комітет в Ч. С. Р. від 1. травня 1923. р. щомісяця вносить по 3.000 к. ч.

Український Вищий Педагогічний Інститут імені М. Драгоманова в Празі та Українська Селянська спілка по 1.000 к. ч. місячно. Комітет українських організацій м. Нью-Йорку заснував при Укр. Гром. Вид. Фонді окрему фундацію ім. Гр. Чупринки, приславши вже на цю мету 300 доларів.

Хай же за цим прикладом підуть також і всі інші українські установи й організації.

Хай кожний український громадянин, кожне українське товариство, видавництво, часопись, книгарня, просвіта, школа, заклад, кооператив дадуть скоріше й свою позику-вкладку на Український Громадський Видавничий Фонд.

Збирайте скрізь кошти на видавничу справу й заохочуйте всіх вступати в члени Українського Громадського Видавничого Фонду.

Статут і всі відомости надсилає кожному безплатно Бюро Фонду.

Листи й гроші слати на адресу: Ukrajinskyj Hromadskyj Vydavnyuj Fond. Praha III, Šeřikova 4/III, Československo.

Бюро У. Г. В. Ф.: Євг. Вировий,
Голова.

Євг. Приходько,
Секретарь.

Український Громадський Видавничий Фонд

1. **Инж. С. Риндик: Міцність Матеріалів**
Курс високих технічних шкіл, технологічних, механічних та інженірних відділів політехнік, з додатком термінологічного словника.
2. **Проф. Єв. Іваненко: Аналітична Геометрія**
3. **Проф. М. Чайківський: Алгебра**
(курс середньої школи і для самонавчання).
4. **Проф. Русова С.: Теорія і практика дошкільного виховання**
5. **Проф. Ф. Якименко: Практичний курс науки гармонії,**
в двох частин. Підруч. для шкіл різних типів з задачником.
6. **Проф. О. Шульгин: Нариси з нової історії Європи**
7. **Проф. Л. Білецький: Основи української літературно-наукової критики, том I.**
8. **Проф. С. Бородаєвський: Історія кооперації**
Історія всіх галузів кооперації понад сорока країн світу, а також історія міжнародних кооперативних об'єднань.
9. **І. Івасюк: Кубань, економічно-статистичний нарис.**
10. **Д-р А. Гончарів-Гончаренко: Загальна гігієна**
11. **Проф. Д. Антонович: Триста років українського театру**
(Нарис історії українського театру).
12. **Д-р В. Лай: Школа чину (Die Tatschule)**
з німецької.

З замовленнями та в усіх справах У. Г. В. Ф. звертатись на адресу: Ukr Hrom. Vyd. Fond Praha III., Šeříkova 4/III. Českoslov.

Впи́суйтеся в члени Украї́н. Гром. Вид. Фонду!

Друкарня
LEGIOPRAFIE
Praha-Vršovice č. 665